

1980

þÿ œ¹ ± ±º ì¼ · ¼ ± Á Ä Å Á⁻ ± ³¹ ± Ä ·
þÿ ' Å ¶ ± ½ Ä¹ ½ ® œ ¿ ½ ® Ä ¿ Å š Á μ ¼ ±

Katsaros, Vasilis

þÿ ± Ä Á¹ ± Á Ç¹ ò ½ Š ' Á Å ¼ ± ± Ä μ Á¹ ò ½ œ μ » μ Ä ì ½

<http://hdl.handle.net/11728/7622>

Downloaded from HEPHAESTUS Repository, Neapolis University institutional repository

ΒΑΣΙΛΗ ΚΑΤΣΑΡΟΥ

ΜΙΑ ΑΚΟΜΗ ΜΑΡΤΥΡΙΑ ΓΙΑ ΤΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΜΟΝΗ ΤΟΥ
ΚΡΕΜΑΣΤΟΥ

ΑΝΑΤΥΠΟΝ ΕΚ ΤΗΣ «ΚΑΗΡΟΝΟΜΙΑΣ»
ΤΟΜΟΣ 12, ΤΕΥΧΟΣ Β'

ΠΑΤΡΙΑΡΧΙΚΟΝ ΙΔΡΥΜΑ ΠΑΤΕΡΙΚΩΝ ΜΕΛΕΤΩΝ
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 1980

ΜΙΑ ΑΚΟΜΗ ΜΑΡΤΥΡΙΑ ΓΙΑ ΤΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΜΟΝΗ ΤΟΥ
ΚΡΕΜΑΣΤΟΥ*

ΤΟΥ
ΒΑΣΙΛΗ ΚΑΤΣΑΡΟΥ

Τὸ βιβλιογραφικὸ σημεῖωμα τοῦ γραφέα τοῦ κώδικα ἀριθ. 33 τῆς συλλογῆς Wake στὴν Ἐκκλησίᾳ τοῦ Χριστοῦ τῆς Ὁξφόρδης μᾶς πληροφορεῖ ὅτι τὸ χειρόγραφο γράφτηκε τὸ 1172 στὴ μονὴ «τοῦ ἁγίου Νικολάου τοῦ σπηλαιώτου, ἦτοι τοῦ Κρεμαστοῦ».

Τὸ σημεῖωμα, ποὺ βρίσκεται στὸ προτελευταῖο φύλλο (φ. 225^v) τοῦ μεμβράνινου χειρογράφου¹, δημοσίευσε γιὰ πρώτη φορὰ ὁ G. W. Kitchin στὸν κατάλογο χειρογράφων τῆς παραπάνω Βιβλιοθήκης² καὶ μεταφέρθηκε στὴ συλλογὴ τῶν χρονολογημένων (ὡς τὸ 1200) σημειωμάτων ἑλληνικῶν χειρογράφων τῶν Kirsopp καὶ Silvia Lake³. Ἀπὸ τὴν τελευταία συλλογὴ ἀναδημοσιεύτηκε πρόσφατα ἀπὸ τὴ Φλωρεντία Εὐαγγελάτου-Νοταρά⁴.

---

* Γιὰ τὴν ὀλοκλήρωση τοῦ μικροῦ αὐτοῦ μελετήματος πολλὰ ὀφείλω σὲ πρακτικὰς διευκολύνσεις ποὺ μοῦ ἔγιναν κατὰ τὴ διάρκειά τῆς συγκέντρωσης τοῦ ὕλικου ἀπὸ τοὺς κ. κ. J. R. Wing, C. G. Cordeaux, Γ. Σουρῆ καὶ Κώστα Σκουλά, πρὸς τοὺς ὁποίους ἐκφράζω καὶ ἀπὸ τὴ θέση αὐτὴ τὶς εὐχαριστίες μου.

Εὐχαριστῶ ἐπίσης τὸν καθηγ. κ. Εὐδ. Θ. Τσολάκη ποὺ ἔθεσε στὴ διάθεσή μου ἀπὸ τὸ προσωπικὸ του ἀρχειο φωτογραφίες τοῦ cod. reitropolitanus 250 καὶ διέβασε τὸ χειρόγραφο μου, βελτιώνοντας τὴν τελικὴ του μορφή μὲ χρήσιμες παρατηρήσεις. Ἐκφράζω, τέλος, τὶς εὐχαριστίες μου καὶ πρὸς τὴ συνάδελφο κ. Νίκη Παπατριανταφύλλου-Θεοδωρίδου ποὺ συζήτησε μαζί μου ὀρισμένα ἐπιμέρους προβλήματα τοῦ θέματος καὶ μοῦ ὑπέδειξε τὴ μελέτη τοῦ K. K. Müller.

1. Στὸ περιεχόμενο τοῦ χειρογράφου θὰ ἐπανέλθω μελλοντικά.

2. G. W. KITCHIN, *Catalogus codicum mss qui in Bibliotheca Aediae Christi apud Oxonienses adseratur. Codices mss Graeci Aedis Christi*, Oxford 1876, σ. 17.

3. KIRSOPP and SILVIA LAKE, *Monumenta palaeographica vetera*. First series, Dated greek minuscule manuscripts to the year 1200. V. Manuscripts in Paris, part II, Oxford, Berlin, Vienna and Jerusalem, Boston Mass. 1936, σ. 15, ἀριθ. 198 καὶ πίν. 340.

4. ΦΛΩΡΕΝΤΙΑΣ ΕΥΑΓΓΕΛΑΤΟΥ-ΝΟΤΑΡΑ, «Σημειώματα» ἑλληνικῶν κωδίκων ὡς πηγὴ διὰ τὴν ἔρευναν τοῦ οἰκονομικοῦ καὶ κοινωνικοῦ βίου τοῦ Βυζαντίου ἀπὸ

Κανείς, ἂν δὲν ἀπατῶμαι, ἀπὸ τοὺς ἐκδότες ἢ ἄλλους ἐρευνητὲς δὲν ἐπεχείρησε ὡς τώρα νὰ ταυτίσει τὴν ἀναφερόμενη ἀπὸ τὸ σημεῖωμα μονή.

Ἡ βυζαντινὴ μονὴ τοῦ Ἁγίου Νικολάου τοῦ Κρεμαστοῦ στὴν Αἰτωλία, ἂν καὶ γνωστὴ «εἰς περιορισμένον κύκλον ἐντοπίων λογίων»⁵, παρέμεινε ἄγνωστη στὸ εὐρύτερο ἐπιστημονικὸ κοινὸ ὡς τὸ 1969, ὅταν ὁ Π. Α. Βοκοτόπουλος δημοσίευσε σύντομη περιγραφὴ τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ καθολικοῦ της⁶. Σὲ παλιότερο μελέτημά μου, μὲ ἀφορμὴ τὴν ἀναζήτηση ἑνὸς μικροῦ μοναστηριοῦ, ἀφιερωμένου ἐπίσης στὸν Ἅγιο Νικόλαο, στὰ ὄρια τῆς ἐκκλησιαστικῆς δικαιοδοσίας τῆς μητρόπολης Ναυπάκτου, εἶχα ἀναφερθεῖ καὶ ὁ ἴδιος στὴ μονὴ τοῦ Κρεμαστοῦ⁷, παραθέτοντας ὀρισμένα συμπληρωματικὰ ἀρχαιολογικὰ δεδομένα⁸ τὰ ὁποῖα ἐπισήμανα κατὰ τὴ διάρκεια συχνῶν ἐπισκέψεών μου στὸ μνημεῖο στὰ πλαίσια ἑνὸς εὐρύτερου ἐρευνητικοῦ προγράμματος γιὰ τὸ χῶρο τῆς Δυτικῆς Στερεᾶς⁹.

Ἡ ταύτιση τῆς αἰτωλικῆς μονῆς, ποὺ βρίσκεται κοντὰ στὸ σημερινὸ χωριὸ Ἑλληνικά¹⁰ (πρ. Σιβίστα)¹¹ μὲ τὴν κατὰ τὴν ἐπίσκεψιν Ἀχελώου μονὴ τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Νικολάου, ἧτιν κλήσιν ἐξ ἑαυτοῦ ὁ πρώτως ταύτην δομησάμενος ἐχαρίσατο, ἔρωτι τῶ θείῳ γενόμενος ἐκκρεμῆς καὶ ἀκολούθως τῶ τρόπῳ ἐν ἀποκρήμῳ τῆ πέτρα ἐπικρεμάσας τὸ δόμημα καὶ παρονομάσας οὕτω τοῦ Κρεμαστοῦ¹²,

τοῦ 9ου αἰῶνος μέχρι τοῦ ἔτους 1204. (Διατριβὴ ἐπὶ διδακτορίᾳ), Ἀθῆναι 1978, σ. 281, ἀριθ. 434.

5. Π. Α. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, «Μεσαιωνικὰ μνημεῖα Αἰτωλοακαρνανίας», *Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον* 22 (1967), Χρονικά, Ἀθῆναι 1969, σ. 325.

6. Ὁ.π. 327-328 καὶ πίν. 235α-236γ.

7. ΒΑΣΙΛΗ ΚΑΤΣΑΡΟΥ, «Ζητήματα ἱστορίας ἑνὸς βυζαντινοῦ ναοῦ κοντὰ στὸ Εὐπάλιο Δωρίδος», *Βυζαντινὰ* 10 (1980), σσ. 29-31.

8. Ὁ.π., σ. 29 σημ. 52. Τρεῖς ἐργασίες, ποὺ δημοσιεύτηκαν πρόσφατα, μὲ παρεκίνησαν στὸ νὰ παρουσιάσω τὴ μικρὴ αὐτὴ μελέτη: τῆς Φλ. Εὐαγγελάτου-Νοταρᾶ (βλ. σημ. 4), τοῦ D. M. Nicol (βλ. σημ. 35) καὶ τοῦ Εὐαγγέλου Χρυσοῦ (βλ. σημ. 47)· σὲ ἀναφορὰ βέβαια μὲ τὴν ἔκδοση Ν. Α. Βέη (βλ. σημ. 12).

9. Βλ. σχετικὰ Β. ΚΑΤΣΑΡΟΥ, *Ὁ ναὸς τῶν Ἁγίων Θεοδώρων τῆς αἰτωλικῆς Σταμνᾶς καὶ ὁ ἀνεικονικός του διάκοσμος (προλογικά)*. Ἡ ἐργασία τυπώνεται σὲ ἀφιερωματικὸ τόμο γιὰ τὸν καθηγ. Στ. Πελεκανίδη.

10. Βλ. *Αἰτωλοακαρνανικὴ καὶ Εὐρυτανικὴ Ἐργκελοπαιδεία*, τόμ. 3, σ. 851.

11. Τὸ τοπωνύμιον εἶναι σλαβικό· πρβλ. τοπωνύμιον Σιτίστα, M. Vasmer, *Die Slaven in Griechenland*, Berlin 1941, σ. 75, ἀριθ. 85.

12. Ν. Α. BEES (ΒΕΗΣ), «Unedierte Schriftstücke aus der Kanzlei des Johannes Apokaukos des Metropolitens von Naupaktos (in Aetolien)», *Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher* 21 (1972-1974), Athen 1976, σ. 63, στ. 18-22. Ἡ γραφὴ «ἧτιν ἐκ-

πού μνημονεύεται σὲ *Σιγίλλιον ἡγουμενείας* τοῦ Ἰωάννου Ἀποκαύκου¹³ γιὰ τὸν Τιμόθεο Πολύλογο τὸν ἱερομόναχο, εἶναι, νομίζω, ἀναμφίβολη.

Ἡ μαρτυρία τοῦ κώδικα τῆς Ὁξφόρδης, πού περιέχει τὰ ἴδια προδιοριστικὰ στοιχεῖα γιὰ τὴ μονή, ἔρχεται τώρα ὄχι μόνο νὰ προστεθεῖ ἀπλῶς στὴ μαρτυρία τοῦ κειμένου τοῦ Ἀποκαύκου ἀλλὰ καὶ νὰ συμβάλει σημαντικὰ στὴ γνώση τῆς ἱστορίας τοῦ βυζαντινοῦ μοναστηριοῦ πού βρισκόταν ἐκείνη τὴν ἐποχὴ μέσα στὰ ὅρια τῆς ἐπισκοπῆς Ἀχελώου¹⁴ ἢ καλύτερα τὰ ὅρια τῆς διοικητικῆς περιφέρειας τῆς ἐπισκέψεως¹⁵ Ἀχελώου.

κλησίαν ἐξ αὐτοῦ ὁ πρώτως ταύτην...», ὅπως διαβάζεται καθαρὰ στὸν Hierosolymitanus 276 (φ. 71, στίχ. 20-21), διαφοροποιεῖ κάπως τὸ νόημα τοῦ κειμένου, παρουσιάζοντας τὸν ἰδρυτὴ τῆς μονῆς καὶ ὡς ἰδρυτὴ μίᾶς ἐκκλησίας στὸ χῶρο τῆς. Ὅμως ἀπὸ τὴ σχέση τῶν δύο χειρογράφων (βλ. Ε. ΒΕΗ-ΣΕΦΕΡΛΗ, Προλεγόμενα στὴν ἔκδοση *Aus dem Nachlass von N. A. Bees* (Ἐκ τῶν Καταλοίπων τοῦ Ν. Α. Βέη), ὁ.π., σ. 1ς', σμμ. 4' πρβλ. ἀκόμη, Α. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΕΡΑΜΕΩΣ, «Συνοδικὰ Γράμματα Ἰωάννου τοῦ Ἀποκαύκου, μητροπολίτου Ναυπάκτου», *Βυζαντις* I (1909) 4), προκύπτει ὅτι ἡ γραφὴ τοῦ Petropolitanus 250 εἶναι προτιμότερη.

13. Τὸ Σιγίλλιο, γνωστὸ ἀπὸ τὸν περασμένο αἰ. (βλ. Α. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΕΡΑΜΕΩΣ, *Ἱεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη*, τόμ. I, St. Petersburg 1891 (φωτ. ἀνατ. Bruxelles 1963), σ. 340, ἀριθ. 43), χρησιμοποιήθηκε ὡς πηγὴ ἀπὸ τὸν ΠΑΡΘΕΝΙΟ ΠΟΛΑΚΗ στὴ μονογραφία: *Ἰωάννης Ἀπόκωνος, μητροπολίτης Ναυπάκτου. Σελίδες ἐκ τῆς ἱστορίας τοῦ βυζαντινοῦ κράτους κατὰ τὸν 19' αἰῶνα* (ἀνατύπωση ἐκ τῆς *Νέας Σιών*) (τόμ. 18 (1923) 129-212, 449-474, 513-527), Ἱεροσόλυμα 1923, σ. 43-44, σμμ. 2(1). Ἡ προγραμματισμένη ἀπὸ τὸ 1921 ἔκδοση τοῦ κειμένου μαζί μὲ ἄλλα κείμενα ἀπὸ τὸν Πετροπολιτικὸ κώδικα CCL ἔμελλε νὰ δημοσιευτεῖ ἀπὸ τὰ Κατάλοιπα τοῦ Ν. Α. Βέη μὲ τὴ φροντίδα τῆς Ε. ΒΕΗ-ΣΕΦΕΡΛΗ (βλ. «*Aus dem Nachlasse von N. A. Bees: Προλεγόμενα*», *Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher* 21 (1971-1974), Athen 1976, σ. 8' κέ.

14. Γιὰ τὴν ἐπισκοπὴ Ἀχελώου βλ. Π. Α. ΒΟΚΟΠΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ εἰς τὴν δυτικὴν Στερεὰν Ἑλλάδα καὶ τὴν Ἡπειρὸν ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 7ου μέχρι τοῦ τέλους τοῦ 10ου αἰῶνος*, Θεσσαλονίκη 1975, σσ. 11-12. Βλ. καὶ *Βυζαντινά* 10 (1980) σ. 27 σμμ. 47.

15. Γιὰ τὴν ἐπίσκεψιν Ἀχελώου βλ. Μ. ΔΕΝΔΙΑΣ, «Συμβολὴ εἰς τὰ τῆς ὀργανώσεως καὶ λειτουργίας τῆς διοικήσεως ἐν τῷ βυζαντινῷ κράτει περὶ τὴν ἐποχὴν τῆς ὑπὸ τῶν Φράγκων καταλύσεως αὐτοῦ», *Atti dello VII Congresso Internazionale di Studi Bizantini*, t. II, 1951 [*Studi Bizantini e Neoellenici* 8 (1953) 327]. Ἡ ἀναφερόμενη ἀνάμεσα στὶς ἐπισκέψεις Ἄρτης, Ἀχελώου καὶ Ἀνατολικοῦ ἐπίσκεψις *Λεσιανῶν*, πού σύμφωνα μὲ τὴν ἀποψη τοῦ ΔΙΟΝ. ΖΑΚΥΘΗΝΟΥ (Μελέται περὶ τῆς διοικητικῆς διαιρέσεως καὶ τῆς ἐπαρχιακῆς διοικήσεως ἐν τῷ βυζαντινῷ κράτει», *Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν* 21 (1951) 195-196) δὲν μπορεῖ νὰ προσδιοριστεῖ γεωγραφικὰ, κατὰ τὴ γνώμη μου, ταυτίζεται μὲ τὴν ἐκτεταμένη εὐφορὴ περιφέρεια τοῦ σημ. κάμπου τοῦ Λεσινίου στὴν Ἀκαρνανία. Στὸ θέμα ὁμως θὰ ἐπα-

Τὸ κείμενο τοῦ σημειώματος, ὕστερα ἀπὸ νέα ἀντιβολή μὲ τὸ χειρόγραφο καὶ ὅλες τὶς προγενέστερες ἐκδόσεις, εἶναι τὸ ἀκόλουθο¹⁶:

- A. ἐτελειωθ(η) μηνί |² ἰουν(ίω) κβ' ἡμέρ(α) ε' |³ ὠρ(α) ι' ἰνδ(ικτι-
ων)ος ε'. ἐν ἐτῇ |⁴ ἀπο κτίσεως κόσμ(ου) ,ςχη' (1172). Γρα-
φὴν |⁵διὰ χειρὸς Νίκονος |⁶ ἱερομο(νά)χ(ου), ἐν τοῖς |⁷ και-
ροῖς Ἀθανασίου |⁸ ἱερομο(νά)χ(ου) τοῦ προ |⁹ εστότο(ς)
τῆς μονῆς τοῦ |¹⁰ ἀγίου Νικολάου τοῦ |¹¹ σπηλαιότου ἦτι |¹²
Κρεμαστ(οῦ). καὶ ἀν(έθηκ)εν |¹³ ἐν αὐτῇ τῇ μον(ῆ) εἰς |¹⁴
ἰλασμόν καὶ ἄφεσιν |¹⁵ ἁμαρτ(ι)ῶν πᾶσης |¹⁶ τῆς ἐν Χ(ριστ)ῷ
ἀδελφότη(ητος):- |¹⁷ Οὗτος ὁ ριθεις Νί |¹⁸ κων ἱερομόναχος |¹
- B. ἔλαβεν τὸ σχῆμα τῶν (μ)ο(ν)αχ(ῶν) |² ἐν αὐτῇ τῇ ριθ(εῖ)σ(η)
μον(ῆ) |³ τοῦ αγ(ίου) Νι(κολάου) μηνί Σεπτε(μβρ)ί(ω) |⁴ ις'
ἡμέρ(α) κυ(ριακῆ) ἰνδι(κτιῶν)ος θ' |⁵ ἔτους ἀπο κτίσεως |⁶
κόσμου, ,ςχνδ (1145). |⁷ γέγονεν δὲ ἱερεὺς |⁸ τὸ δευτέρω ἔτη
τῆς ἀ |⁹ ποταγῆς αὐτοῦ: |¹⁰ εὔχεσθ(ε) οἱ ἀναγινῶσ |¹¹ κοντες
καὶ οἱ ἐν |¹² τυγχάνοντες τῷ |¹³ δε τὸ γράμματ(ι) <ὑπὲρ ψυχι-
κῆς σωτηρίας> |¹⁴ τὸ δωτήρι τῶν |¹⁵ καλῶν θ(ε)ῶ ἡμῶν, αὐ |¹⁶
τῷ ἡ δόξα εἰς τ(οὺς) αἰῶνας |¹⁷ τῶν αἰῶνων ἀμήν:-

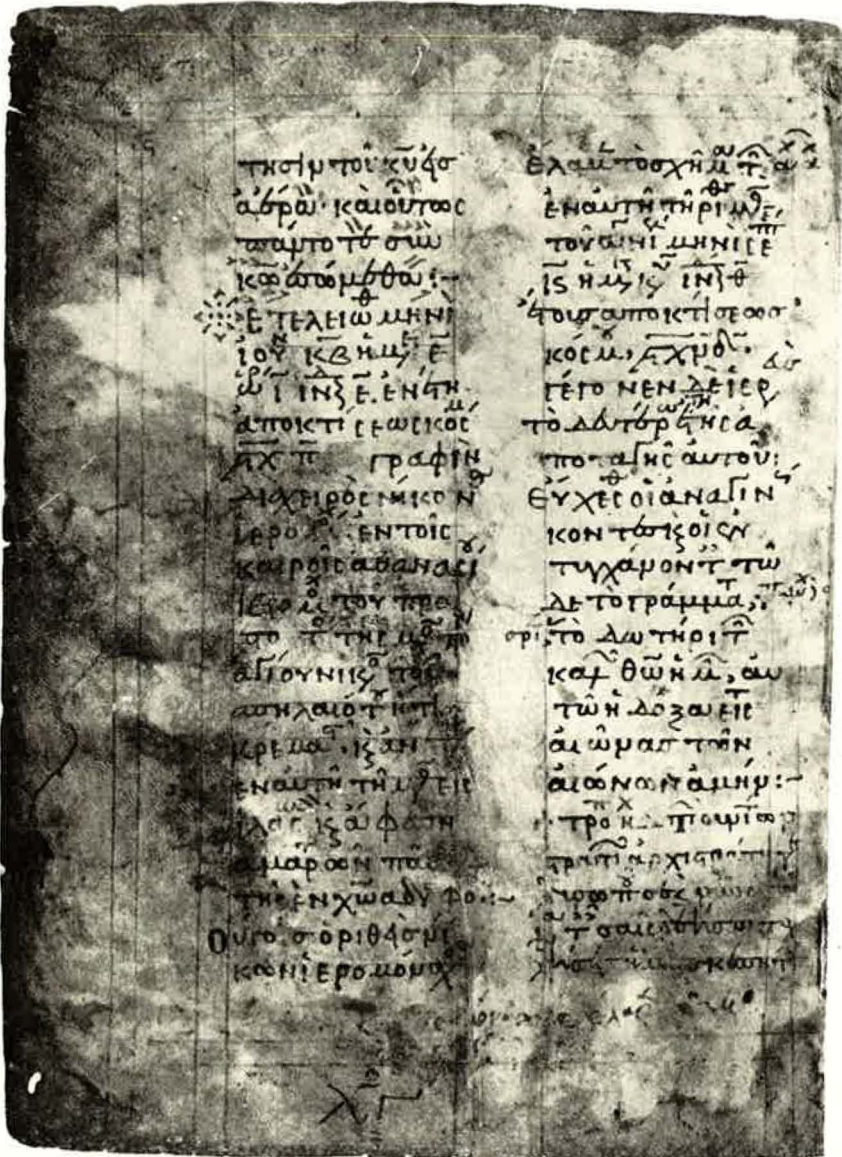
Sigla: K=Kitchin, L=Lake, E-N=Εὐαγγελίου-Νοταρᾶ. A: 3 ἰνδικτιῶνος K ἐν ἔτει K 4 σχπ^ο K γραφῆ (sic) K 5 νίκονος (sic) K 6-8 ἱερομοναχοῦ K 9-10 τῆς μονῆς ἀγίου νικολάου (?) K 11 ἦτοι K 12 καὶ ἀν.....(ἀνέθη?) K καὶ ἀν [ ]εν L, E-N 15 ἁμαρτιῶν πάσης K 16 ἀδελφότητος(?) 18 ἱερομοναχός K. B: 2 τῇ ριθεισῆ K 3-4 τοῦ αγ(ίου) Νι(κολάου) μηνί Σεπτε(μβρ)ί(ω) ις' ἡμέρ(α) Κυ(ριακῆ) ἰνδι(κτιῶν)ος θ' om.K 5 ἔτους σχνδ K 8 τῆς (?) μK 10-17 εὔχεσθ(ε) οἱ ἀναγινῶσκοντες καὶ οἱ ἐντυγχάνοντες τῷδε τὸ γράμματ(ι) <ὑπὲρ ψυχικῆς σωτηρίας> τὸ δωτήρι τῶν καλῶν θ(ε)ῶ ἡμῶν, αὐτῷ ἡ δόξα εἰς τ(οὺς) αἰῶνας τῶν αἰῶνων ἀμήν om. L, E-N B 13 verba ὑπὲρ ψυχικῆς σωτηρίας evanida ex altera manu in margine.

Ὁ βιβλιογράφος Νίκων¹⁷ εἶναι ἄγνωστος ἀπὸ δημοσιευμένα βιβλιογραφικὰ σημειώματα χειρογράφων ἢ ἄλλες μαρτυρίες· ἔτσι ἀ-

νέλθω, ἐξετάζοντας γενικότερα προβλήματα ποὺ σχετίζονται μὲ τὸ ζήτημα Ἀχε-
λώου, ὅπως ἔχω ἤδη ὑποσχεθεῖ (βλ. Ἑλληνικά 30 (1977/78) 308, σημ. 6.

16. Ἡ ἐκδοσι Lake (καὶ ἡ ἀνατύπωσή της ἀπὸ τὴν Φλ. Εὐαγγελίου-Νοταρᾶ) μεταγράφει τὸ κείμενο ἀτόνιστο χωρὶς τὴν χρῆση κεφαλαίων γραμμάτων. Γιὰ τὴν ἐκδοσι τοῦ σημειώματος ἔλαβα ὑπόψη μου κατὰ κανόνα τὶς ὁδηγίες τοῦ καθηγ. ΔΙΝΟΥ ΠΟΛΙΤΗ (βλ. Ὁδηγὸς καταλόγου χειρογράφων, Ἀθήναι 1961, σσ. 34-35).

17. βλ. M. VOGEL-V. GARDTHAUSEN, *Die Griechischen Schreiber des Mittelalters und der Renaissance*, Leipzig 1909 (φωτ. ἀνατ. Hildesheim 1966), σ. 366.

Εικ. 1. Κώδικας Christ Church 33, φ. 225v: το βιβλιογραφικό σημείωμα.

ναγκαστικά οί πληροφορίες γιά τὸ πρόσωπό του μᾶς παρέχονται ἀπὸ τὸ αὐτόγραφο σημειώμά του¹⁸: ἔγινε *μοναχὸς* στὴ μονὴ τοῦ Ἁγίου Νικολάου τοῦ Κρεμαστοῦ στὰ 1145 καὶ μετὰ δύο χρόνια ἀπὸ τὴν ἀποταγή¹⁹ του χειροτονήθηκε *ιερεὺς* καὶ παρέμεινε στὴ μονὴ ὡς *ιερομόναχος*. Ἡ χρονολογία γραφῆς τοῦ σημειώματος (1172) διαγράφει καὶ τὸ χρονικὸ διάστημα τῆς παραμονῆς του στὴ μονὴ τουλάχιστον ὡς τὴν ἐποχὴ ποὺ ἦταν *προεστῶς*²⁰ (δηλ. ἡγούμενος) σ' αὐτὴν ὁ *ιερομόναχος* Ἀθανάσιος.

Ἀπὸ τὸ *Σιγίλλιον ἡγουμενείας*, ποὺ μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ ἀπὸ ἐσωτερικὰ τεκμήρια στὰ 1229/1230, μαθαίνουμε ὅτι πρὶν ἀπὸ τὸν Τιμόθεο Πολύλογο τὸν *ιερομόναχο*²¹, τὸν ὁποῖο τοποθέτησε ἡγούμενο τῆς μονῆς ὁ «μεγαλυπέροχος δοῦξ τῆς ἐπισκέψεως Ἀχελώου κύρ Νικόλαος ὁ Γοριανίτης»²² ἦταν ἡγούμενος τοῦ μοναστηριοῦ ὁ Θεοδόσιος Ζικχίας²³.

18. Πρβ. ΦΛΩΡΕΝΤΙΑ ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ-ΝΟΤΑΡΑ, «Σημειώματα», σ. 73.

19. ἀποταγή: γιά τὸν ὄρο βλ. σχετικὰ I.M. ΚΟΝΙΔΑΡΗ, *Τὸ δίκαιον τῆς μοναστηριακῆς περιουσίας ἀπὸ τοῦ 9ου μέχρι καὶ τοῦ 12ου αἰῶνος*. (Διατριβὴ ἐπὶ διδακτορικῆ), Ἀθῆναι 1979, σ. 87-95, § 13, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία (σημ. 1-27).

20. Προεστῶς· ὁ ἡγούμενος: Δ. ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΥ, *Μέγα Λεξικὸν τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσης*, τόμ. 7, Ἀθῆναι 1949 (φωτ. ἀνατ. 1964), σ. 6108, λ. προεστῶς, σημασία 2. Πρβλ. πρόχειρα ἄλλα βιβλιογραφικὰ σημειώματα, ΦΛΩΡΕΝΤΙΑ ΕΥΑΓΓΕΛΑΤΟΥ-ΝΟΤΑΡΑ, «Σημειώματα», σ. 63, 239. M. VOGEL-V. GARDTHAUSEN, *Die Griechischen Schreiber*, σ. 410, 328 (=ΦΛΩΡ. ΕΥΑΓΓΕΛΑΤΟΥ-ΝΟΤΑΡΑ, «Σημειώματα», σο. 67-68, 257, 258), 94.

21. Γιά τὸ πρόσωπό του ὁ Ἰωάννης Ἀπόκαυκος γράφει: ὡς ἔστιν ἀνὴρ, ἐσταλμένος μὲν κατὰ μοναχὸς καὶ τὸ περὶ τὴν ὀσφῦν ἀναβράζον ἐπιποματίζων τῇ σωφροσύνῃ καὶ καταστέλλων οὕτω τὸ ἀναμμα, πράγματά τε διοικονομήσασθαι δεξιῶς καὶ γηπονικὸς ἐς τὰ μάλιστα καὶ συνόλως εἰπεῖν ἐπιστημονικὸς ὁμματῶσαι δι' ἐπιμέλειαν πρᾶγμα τυφλὸν δι' ἀμέλειαν... (βλ. N. A. BEES, *Unedierte Schriftstücke...*, σ. 63, στίχ. 50-54).

22. Σχετικὰ γιά τὸν Νικόλαο Γοριανίτη βλ. E. ΒΕΗ-ΣΕΦΕΡΑΗ, *Προσθῆκαι καὶ παρατηρήσεις*, σ. 172 ἀριθ. 6 καὶ σο. 188-189 ἀριθ. 30, ὅπου καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία.

23. Ὁ Θεοδόσιος τὴν *πρώην* ἐπὶ τοῖς πράγμασι τηλαύγειαν τῆς μονῆς ἡμαύρωσε καὶ ἐσκότωσε καὶ τὰ κρεῖττω τούτης καὶ συντηρητικὰ κατήγαγεν εἰς ἐλάττωσιν εἶτε διὰ τὸ περὶ γηπονίας ἐκεῖνον ἀνεπιστήμων, ἦτις τὰ πορ' ἡμῖν φροντιστήρια καὶ αἴξει καὶ συντηρεῖ, εἶτε τοῦ ἐγγενομένου τῷ ἀνδρὶ πολυήμερον νοσήματος ἐξ ἐκτικῆς διαθέσεως, ὅφ' οὐ ἔτε(θνή)κει, μὴ τῆς ἐπιμελείας γίνεσθαι τῆς μονῆς, μὴ τῆς βελτιώσεως ἀναγκάζοντος, τὰ οἰκεῖα δὲ τημελεῖν καὶ τὴν παθητικὴν διάθεσιν ταύτην νοσοκομεῖν ἀναπειθόντος· καθότι καὶ παρὰ πᾶσαν τὸ οἰκεῖον ἐκάστον κακὸν πιστικὸν τι μᾶλλον ἐστὶ καὶ προτιμότερον εἰς φροντίδα τοῦ ἀλλοτριῶν καλοῦ. ἀλλ' ἀπεβίω, ἀλλὰ μετέστη, ἀλλὰ τὴν ἐξ ἡμῶν ἐπορεύσατο καὶ ἔμεινε ἡ μονὴ ἐπιπροσθήκη τῆς ἀμελείας· οὔτε γὰρ νεώματα γέγοναν ἐν τῷ προσφύρῳ καιρῷ καὶ βουῆς ὑπὸ

τασ δὲ τῶσδε: ἔμ... ἐκτικοί μιν ἴντοῦ
 τῆς αὐτῆς βουλῆς παρ' αὐτῆς μονῆς... κωνσταντίνου κτήτης...
 ζενοσίνα... ἀπὸ τῆς... πρὸς ἀλλῶν
 κίρου νῦν φησὶ... 1104

Εἰκ. 2. Κώδικας Christ Church 33, τμήμα τοῦ φ. 221ν.

312
 τῆς αὐτῆς βουλῆς...
 ζενοσίνα... ἀπὸ τῆς...
 σι... ἀπὸ τῆς...
 ζενοσίνα... ἀπὸ τῆς...
 νῦν φησὶ... 1104

Εἰκ. 3. Κώδικας Christ Church 76, τμήμα τοῦ φ. 312.

Τὸ σημεῖωμα τοῦ κώδικα τῆς Ὁξφόρδης μᾶς παρέχει τὸ ὄνομα ἐνὸς ἀκόμη ἡγουμένου τῆς μονῆς, τοῦ Ἀθανασίου, ἐπὶ τῆς ἡγουμενείας τοῦ ὁποίου φαίνεται ὅτι ἡ μονὴ γνωρίζει κάποια περίοδο ἀκμῆς ποῦ συμπίπτει γενικὰ μὲ τὸ β' μισὸ τοῦ 12ου αἰ.²⁴

ζυγὸν οὐκ ἤχθη ἕως μεσοῦντος καὶ δεκεμβρίου, οὐκ ἀνετμήθη αὐλαξ, σπόρος οὐ κατεβλήθη, καὶ κίνδυνος ἦν πάντα τὰ τῆς μονῆς ἐν τῷ ἐπερχομένῳ καιρῷ τοὺς ὀλιγοστοὺς μοναχοὺς καὶ ἀποδόσθαι καὶ ἀποζήσσεσθαι. (Βλ. Ν. Α. BEES, *Unedierte Schriftstücke...*, σ. 63, στίχ. 22-37).

24. Στὸ β' μισὸ τοῦ 12ου αἰ., στὸ κλίμα τῆς ἀκμῆς τοῦ μοναστηριοῦ, θὰ μπορούσε ἴσως κανεὶς νὰ τοποθετήσει χρονολογικὰ καὶ τὴ δευτέρη τοιχογράφηση τοῦ σπηλαιώδους ναοῦ ἀπὸ τὸν μοναχὸ Νικάνδρο... ἐν μηνὶ ἰουλίῳ ἰνδικτιῶνος τρίτης ἰς τα(ς) θ'..., ὅπως μᾶς πληροφορεῖ σχετικὴ ἐπιγραφή ποῦ ἐπισήμανα καὶ δημοσίευσα παλιότερα, βλ. *Βυζαντινὰ* 10 (1978/79), Θεσσαλονίκη 1980, σ. 52 καὶ πίν. 3,

Ὁ αὐτόγραφος κώδικας τοῦ ἱερομονάχου Νίκωνος μεταφέρθηκε ἀργότερα στὴ μονὴ τοῦ κώνσταντος, ὅπως συμπεραίνουμε ἀπὸ τὸ σημεῖωμα ποῦ βρίσκεται στὴν κάτω ῥα τοῦ φ. 221^{v25}: *αὕτη ἡ βύβλος²⁶ ὑπάρχει ἐκ τῆς μονῆς τοῦ κώνσταντος καὶ ἦτοίς τὸ ἀποξενόσι νὰ ἔχῃ τὰς ἀρὰς τῶν τη' Θεοφώρον π(ατέρ)ων ἀμῆν²⁷* μετὴν ὑπογραφή τοῦ *κυρου νεόφοιτου Ἱερομονάχου*, ποῦ τὸν ξανασυνανοτοῦμε σὲ ἰδιόγραφο σημεῖωμα τοῦ κώδικα 76²⁸ τῆς ἴδιας Βιβλιοθήκης.

Ἡ μονὴ τοῦ Κώνσταντος ἀναφέρεται ἤδη στὸν 6ο μ.Χ. αἰ. στὴν Κωνσταντινούπολη, χωρὶς ὥστόσο νὰ ξέρουμε σὲ ποιὸν ἅγιο ἦταν ἀφιερωμένη, γιὰ νὰ μπορεῖ νὰ ταυτιστεῖ με ἀκρίβεια²⁹. Ὁ Janin ὑποπτεύεται ὅτι ἴσως ἦταν ἀφιερωμένη στὸν ἅγιο Στέφανο καὶ προσδιορίζει τὴ θέση της στὰ περίχωρα τοῦ Şahzade³⁰. Οἱ κατὰ πολὺ μεταγενέστερες μαρτυρίες τῶν χειρογράφων 33 καὶ 76 τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Χριστοῦ στὴν Ὁξφόρδη εἶναι σηµαντικὲς γιὰ τὴν παράδοση τῆς μονῆς, ἂν βέβαια ἀναφέρονται στὴ μονὴ τοῦ Κώνσταντος τῆς Κωνσταντινούπολης.

Γιὰ τὴν ἱστορία τῆς μονῆς τοῦ Ἁγίου Νικολάου ἡ ἐπωνυμία τοῦ Κρεµαστοῦ³¹ συνοδεύεται ἐπιπλέον στὸ χειρόγραφο τῆς Ὁξφόρδης

²⁶ Ἐτη ἀπὸ Χριστοῦ γεννήσεως μετ' ἰνδικτιῶνα ἀπὸ τὰ 1146 ὡς τὸ 1229/30 εἶναι τὰ ἐξῆς: 1155, **1170**, 1185, 1200, 1215, 1230 (βλ. H. LIETZMANN-K. ALAND, *Zeitrechnung der römischen Kaiserzeit des Mittelalters und der Neuzeit für die Jahre 1:2000 nach Christus*, Berlin 1956, σσ. 48-50. Πρβλ. V. GRUMEL, *La Chronologie (Traité d'Études Byzantines)*, Paris 1958, σσ. 257-258.

²⁵ Βλ. G. W. KITCHIN, *Katalogus*, σ. 16.

²⁶ Γιὰ τὴν ὀρολογία βλ. BASILE ATSALOS, *La terminologie du livre-manuscript à l'époque byzantine*. Première partie; Termes désignant le livre-manuscript et l'écriture, Θεσσαλονίκη 1971, σσ. 46-48.

²⁷ Βλ. εἰκ. 2 ἐδῶ.

²⁸ W. G. KITCHIN, *Katalogus*, σ. 29. Βλ. καὶ εἰκ. 3 ἐδῶ.

²⁹ Βλ. σχετικὰ: R. JANIN, *La Géographie Ecclesiastique, de l'empire byzantine*. Première partie; Le siège de Constantinople et le Patriarcat Oecuménique, τόμ. III, Les églises et les monastères, Paris 1969, σσ. 294-295. Πρβλ. τοῦ ἴδιου, *Les églises et les monastères des grands centres byzantins (Bithynie, Hellespont, Latros, Galésios, Trébizonde, Athènes, Thessalonique)*, Paris 1975, σ. 178 καὶ σημ. 2.

³⁰ R. JANIN, *La Géographie Ecclésiastique*, σ. 295.

³¹ Κρεµαστός: ἀπὸ τὸ ρηματικὸ ἐπίθετο κρεµαστός-ή, ὄν' ὁ κρεµασμένος, ὁ μετέωρος. Ἡ λέξι συναντιέται ὡς τοπωνύμιο ἀλλὰ καὶ ὡς ἐπίθετο κοινῆς χρήσης (βλ. *Μεγάλη Ἑλληνικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία*, τόμ. ΙΕ', σ. 141). Στὴν Πελοπόννησο συναντοῦμε τοπωνύμιο Κρεµαστὴ (ὁ.π.), ὅπως καὶ στὴν περιοχὴ Τραπεζούντας (παλιό, βουζαντινό, βλ. TH. OUSPENSKY-V. BÉNÉCHEVITCH, *Actes de Vazelon matériels pour servir à l'histoire de la propriété rutale et monastique à Byzance aux XIII-XV siècles*, Leningrad 1927, σ. 24, σ. LXXV σημ. 3.) Πρβλ. X. ΠΑΠΑΧΡΗΣΤΟΥ

μέ την παρωνυμία *σπηλαιότης*³². τὸ παρωνύμιο σχετίζεται βέβαια με τὴν πραγματικὴ κατάσταση τοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς, ποὺ βρίσκεται, ὅπως προαναφέρθηκε, σὲ συγκρότημα σπηλαίων στοὺς βράχους τοῦ Ἀρακύνθου (ἢ Ζυγοῦ). Τὸ ἐπίθετο *σπηλιώτισσα* ἀπαντᾶται ἐπίσης σὲ ἐπιγραφή [Μ(ΗΤΗ)Ρ/Θ(ΕΟ)Υ - (Θε)οτόκος / σπιλι / οτις(α)] ποὺ συνοδεύει τὴν παράσταση τῆς Θεοτόκου-Πλατυτέρας, ἡ ὁποία ἀπεικονίζεται στὸ βάθος τοῦ μεγάλου σπηλαίου (βλ. εἰκ. 4) ἀνάμεσα ἀπὸ τὶς παραστάσεις τῆς Μεταμορφώσεως (κάτω), Ἀναλήψεως (δεξιά) καὶ Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου (ἀριστερά)³³. Τὸ ἐπίθετο *σπηλ(α)ιώτισ(σα)* χαρακτηρίζει ἐπίσης ὀρισμένους ναοὺς ποὺ βρίσκονται μέσα ἢ κοντὰ σὲ σπήλαια³⁴.

ΔΟΥΛΟΥ, «Τοπωνυμικὰ χωρία τῆς Ρόδου στὸν 10^ο αἰῶνα», *Ἑλληνικά* 9 (1935) 243 καὶ σημ. 1. Στὴ Δυτικὴ Στερεὰ, πολὺ γνωστὴ εἶναι ἡ περιοχὴ τῶν Κρεμαστῶν (νερῶν) (βλ. *Αἰτωλοακαρνανικὴ καὶ Ἐδρυτανικὴ Ἑγκυκλοπαιδεία*, τόμ. 3, σσ. 1165-1169) καὶ ἡ τοπωνυμία Κρεμαστὰ Συκιᾶς (δ.π., σ. 1169). Πρβλ. καὶ «Χριστὸς (ὁ) ὁ Κρεμαστός, R. Janin, δ.π., σ. 511.

32. Τὸ παρωνύμιο *σπηλαιώτης* συνδέεται ἴσως με τὸν πρῶτο ἢ τοὺς πρῶτους μοναχοὺς ποὺ ἔμειναν στὸ σπήλαιο (βλ. Δ. ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΥ, *Λεξικόν*, τόμ. 8, Ἀθῆναι 1950 (φωτ. ἀνατ. 1964) σ. 6629, λ. σπηλαιώτης). Γιά τὴν κατηγορία αὐτὴ τῶν σπηλαιωτῶν μοναχῶν βλ. Φ. Ι. ΚΟΥΚΟΥΛΕ, *Θεσσαλονίκης Ἐδσταθίου τὰ Λαογραφικά*, τόμ. Α', Ἀθῆναι 1950, σσ. 366-367. Γνωρίζουμε ἐπίσης γραφεῖς μοναχοὺς σπηλαιώτες, Μ. VOGEL-V. GARDTHAUSEN, *Die Griechischen Schreiber*, σ. 128 σημ. 4 (Ἡλίας πρεσβύτερος καὶ μοναχὸς Σπηλαιώτης), σ. 84 (Γεώργιος Σπηλαιώτης πρβλ. Φλ. ΕΥΑΓΓΕΛΑΤΟΥ-ΝΟΤΑΡΑ, «*Σημειώματα*», σ. 52, 128). Γνωστὴ ἐπίσης εἶναι ἡ μονὴ τοῦ Ἀγίου Ἡλίου τοῦ Σπηλαιώτου (δ.π., σ. 52, 327). Εἶναι ἐλκυστικὴ, ἀτεκμηριωτὴ ὁμως, ἡ ὑπόθεση σύμφωνα με τὴν ὁποία καὶ ὁ πρεσβύτερος καὶ μοναχὸς Ἡλίας *σπιλεότης* ποὺ ἔγραψε στὰ 1021 τὸ *χρ* Paris. Bibl. Nat. 375 ἀνῆκε στὴ μονὴ τοῦ Κρεμαστοῦ· ἀσφαλῶς ὁμως ἡ προσωνυμία χαρακτηρίζει πολλοὺς ἀνώνυμους μοναχοὺς (βλ. π.χ. Σπ. ΛΑΜΠΡΟΥ, «Ἐπιστολαὶ Πεδιασίμου», *Νέος Ἑλληνομνήμων* 15 (1921) σ. 169).

33. Βλ. Π. Α. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, *Μεσαιωνικὰ μνημεῖα Αἰτωλοακαρνανίας...*, σ. 328, ἀριθ. 13.

34. Μὲ τὴν ἀπλὴ προσωνυμία *σπηλιώτισσα* γνωρίζουμε καὶ ὀρισμένους ναοὺς σὲ σπηλιές ποὺ εἶναι ἀφιερωμένους στὴν Παναγία (βλ. πρῶχειρα Φλ. ΕΥΑΓΓΕΛΑΤΟΥ-ΝΟΤΑΡΑ, «*Σημειώματα*», σ. 52. *Μεγάλῃ Ἑλληνικῇ Ἑγκυκλοπαιδεία*, τόμ. 22, σ. 233. Μ. VOGEL-V. GARDTHAUSEN, *Die Griechischen Schreiber*, σ. 160 καὶ σημ. 3. Π. Α. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον* 21 (1966), Χρονικά, Ἀθῆναι 1968, σ. 312-313. ΜΑΝΟΥ Γ. ΜΠΡΗ, «Ἡ Παναγία ἡ Σπηλιώτισσα στὴν Ἀκρόπολη Ἀθηνῶν» (*Ἐκκλησίαι στὴν Ἑλλάδα μετὰ τὴν ἄλωσιν*, ἔκδ. Ἐθνικοῦ Μετσοβίου Πολυτεχνεῖου-Σπουδαστηρίου Ἱστορίας τῆς Ἀρχιτεκτονικῆς), Ἀθῆναι 1979, σ. 185 σημ. 1. Πρβλ. Φλ. ΕΥΑΓΓΕΛΑΤΟΥ-ΝΟΤΑΡΑ, «*Σημειώματα*», σ. 54 καὶ σημ. 5. Βλ. ἀκόμη, Ν. Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗ, «Ἐκκλησιαστικὰ τοπωνύμια καὶ ὀνόματα ναῶν (καὶ εἰκόνων) τῆς Κρήτης (πρόδρομος ἀνακοίνωσης)», *Κρητολογία* τευχ. VII (Ἰούλιος-Δεκέμβριος 1978), Ἡράκλειον Κρήτης 1978, σ. 34. *Χρυσόσπηλιώ-*

Εικ. 4. "Αγ. Νικόλαος ὁ Κρεμαστός: Ἡ παράσταση τῆς Θεοτόκου-Πλατυτέρας (διακρίνονται καὶ οἱ ἐπιγραφές).

Ἡ δεύτερη συμβολή τῆς μαρτυρίας τοῦ κειμένου πὸ μᾶς ἀπασχολεῖ, ἐκτὸς ἀπὸ τῆ συμβολή του στὴν περιορισμένη ἱστορία τῆς μονῆς τοῦ Κρεμαστοῦ, ἀφορᾷ στὸ γενικότερο πρόβλημα τῆς πνευματικῆς κατάστασης πὸ ἐπικρατοῦσε στὴν περιοχή, ἡ ὁποία λίγο ἀργότερα περιῆλθε στὸ γνωστὸ βυζαντινὸ κρατίδιο, τὸ λεγόμενο Δεσπο-

τισσα: βλ. ΜΑΝΟΥ Γ. ΜΠΙΡΗ, «Ἡ Παναγία Σπηλιώτισσα», σ. 185 σημ. 1, 2. Μ. VOGEL-V. GARDTHAUSEN, *Die Griechischen Schreiber*, σ. 59. Κ. Δ. ΚΑΛΟΚΥΡΗ, *Ἡ Θεοτόκος εἰς τὴν εἰκονογραφίαν Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως*, Θεσσαλονίκη 1972, σ. 38. *Μεγαλοσπηλιώτισσα*: ὁ.π., σ. 38. Πρβλ. ΦΛ. ΕΥΑΓΓΕΛΑΤΟΥ-ΝΟΤΑΡΑ, «Σημειώματα», σ. 154, 157. Βλ. καὶ Τ. Θ. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΥ, «Μεγάλου Σπηλαίου μονή», *Θρησκευτικὴ καὶ Ἱστορικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία*, τόμ. 8, Ἀθήναι 1966, σσ. 871-881. *Μονὴ Θεοτόκου τῶν Σπηλαίων*: ΦΛ. ΕΥΑΓΓΕΛΑΤΟΥ-ΝΟΤΑΡΑ, «Σημειώματα», σ. 54, 208: *Μονὴ τὸ Σπήλαιον*: ὁ.π., σ. 54. *Σπηλαία μονή*: ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΥ, «Ὀγδοήκοντα πατριαρχικὰ σιγίλλια», *Νέος Ἑλληνομνήμων*, τόμ. 3. σ. 383.

τάτο³⁵, τῆς Ἡπείρου. Τὸ πρόβλημα προβάλλεται πιὸ ἔντονα τελευταία καὶ σχετίζεται μὲ τὸ ὄλο θέμα τῆς αὐτόχθονος πνευματικῆς κίνησης στὶς περιοχὲς τῆς Ἡπείρου κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς ἀκμῆς τοῦ Δεσποτάτου ἢ τοῦ 13ου αἰ. γενικότερα.

Ὁ D. M. Nicol διατύπωσε, ἐντελῶς πρόσφατα, τὴν ἄποψη ὅτι «δὲν ὑπάρχουν ἐνδείξεις στὶς πηγὲς κάποιας πνευματικῆς κίνησης στὴν Ἡπειρο τὸν δέκατο τρίτο αἰώνα, ὅπως στὴν Νίκαια μετὰ τὸ 1204...» καὶ ἐπιχείρησε νὰ στηρίξει τὴν ἄποψη αὐτὴ κυρίως στὸ γεγονός ὅτι οἱ λεγόμενοι «λόγιοι τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἡπείρου» οὔτε κατάγονταν οὔτε μορφώθηκαν στὴν Ἡπειρο καὶ «δὲν φαίνεται νὰ ἔχουν ἀφήσει πνευματικούς ἀπογόνους ἢ νὰ ἔχουν δημιουργήσει τίς προϋποθέσεις ἐκεῖνες γιὰ τὴν ἴδρυση σχολείων ἢ ἄλλων πνευματικῶν ἰδρυμάτων στὴν Ἡπειρο». Ἄλλες διαπιστώσεις ποὺ ἐνισχύουν, κατὰ τὸν ἴδιο μελετητὴ, τὴν ἄποψη εἶναι τὸ ὅτι ἡ Ἄρτα δὲν φαίνεται νὰ ἀναπτύχθηκε σὲ πολιτιστικὸ κέντρο καὶ τέλος τὸ γεγονός ὅτι δὲν ἔχουμε κανέναν αὐτόχθονα ἱστορικό, «ὅπως ἦταν ὁ Γεώργιος Ἄκροπολίτης, ποὺ ἔγραψε τὴν ἱστορία τῆς αὐτοκρατορίας τῆς Νικαίας»³⁶.

Οἱ «λόγιοι τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἡπείρου»³⁷ δὲν κατάγονται οὔτε μορφώθηκαν στὴν Ἡπειρο (ὅπως συμβαίνει ἄλλωστε καὶ μὲ ἀνάλογες προσωπικότητες στὴ σχέση τους μὲ τὴ Νίκαια)· στὴν Ἡπειρο ὅμως ἀνέπτυξαν τὴ δημιουργικὴ τους δραστηριότητα καὶ αὐτὸ τὸ περιβάλλον τροφοδότησε τὸ περιεχόμενο τῶν ἔργων τους.

Ὑπάρχουν ἐπίσης ὀρισμένες μαρτυρίες γιὰ τὴν παρουσία καὶ ἄλλων «λογίων» στὸ χῶρο. Ὁ Ἰωάννης Ἀπόκαυκος π.χ. ἐπαινεῖ «τὴν φύσιν Ἀπριτζέλη ῥητορικωτάτου»³⁸, ἐγκωμιάζει ἄλλοῦ τὰ συγγραφικὰ χαρίσματα τῶν ἀδελφῶν Γοριανίτη³⁹ ἢ ἀποκαλεῖ «λογιότα-

35. Γιὰ τὴ χρήση τοῦ ὄρου ποὺ ἐπικράτησε βλ. D. M. Nicol, «Πρόσφατες ἐρευνες γιὰ τὶς ἀπαρχὲς τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἡπείρου», *Ἡπειρωτικά Χρονικά* τόμ. 22, Ἰωάννινα 1980, σσ. 40-41, 45-46.

36. Ὁ.π., σ. 47.

37. N. B. ΤΡΑΜΑΔΑΚΗ, «Οἱ λόγιοι τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἡπείρου», *Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν* 27 (1957) 3-62 (= *Σύλλαβος Βυζαντινῶν Μελετῶν καὶ κειμένων*, τεύχ. Β', Ἀθήναι 1961, σσ. 405-421).

38. N. A. BEES, *Unedierte Schriftstücke...*, σ. 105, ἀριθ. 48, στίχ. 12-13: ἐπαινώ τὴν φύσιν Ἀπριτζέλη ῥητορικωτάτου...

39. Ὁ.π., σ. 105, ἀριθ. 50, στίχ. 1, 5, 11: Πανυπερευτιμότητε καὶ ῥητορικώτατε...τῆς λογιότητος ἐγγίγναιτα ἔχω...σὺ δέ μοι δίδου τὴν προτέραν φιλιάν, τὰς ἐλλογίμους γραφάς...Πρβλ. σ. 90, ἀριθ. 29, στίχ. 6:...καὶ τὰ λόγια σου γλυκύτερα ὑπὲρ μέλι...σ. 103, ἀριθ. 46, στίχ. 44-45: καὶ κίνει μοί ποτε σὸν κάλαμον· ἔσται γάρ μοι τοῦτο ἀντὶ παντός ἐτέρου παρηγορήματος. Σελ. 119, ἀριθ. 62, στίχ. 32-36:

το»⁴⁰ κάποιον Καματηρό, βασιλικό γραμματικό του Θεοδώρου Δούκα. Ὁ μητροπολίτης Ναυπάκτου προσφωνεῖ ἐπίσης ὡς λαμπρότατο πνευματικό τέκνο τὸν Θεόδωρο Βατάτζη⁴¹ καὶ ἀπὸ τὰ γραφόμενα τοῦ ἴδιου γνωρίζουμε ὀρισμένες χρήσιμες πληροφορίες γιὰ τὴν ἐκπαίδευση τῶν παιδιῶν⁴² κοντὰ σὲ διδασκάλους, («ψηφοδιδασκάλους»)⁴³ ἢ «μαῖστο-

σὺ δέ μοι ὁ καλὸς τὰ πάντα καὶ ἀγαθὸς καὶ δυνατὸς ἐν Θεῷ γινῶναι σοφίαν καὶ παιδεῖαν νοῆσαι τε λόγους φρονήσεως δέξασθαι τε στροφὰς λόγων καὶ λύσεις αἰνιγμάτων πῶς οὐδέποτε μοι πρὸς τὰ γραφόμενα κατὰ τὸ ἀπαράλλακτον ἀντελάλησας; Βλ. καὶ S. PÉTRIDÈS, «Jean Apokaukos, Lettres et autres documents inédits», *Izvestija Russkago Archeologičeskago Instituta v Konstantinopole*, 2-3, 14 (Sofia 1909) σ. 17 (85), ἀριθ. XI, στίχ. 1-2: καὶ ἡ ἐμὴ πολὺφωνος ἀηδῶν, ὁ Γοριανίτης, ὁ τέττιξ οὗτος ὁ μουσικώτατος, ποῦ τὴν τοῦ λόγου χέλυν τῷ τῆς σιγῆς ἀποκρεμάσας πασσάλῳ..., σ. 13 (81), ἀριθ. X, στίχ. 29-34:...ἀφικετὸ μοι γραφὴ σου ἀγαθὴν μὲν παραίφασιν ἔχουσα, εταίρου γὰρ ἦν, μελίση δὲ ἔοικνῖα, ἥτις τοῖς μὲν ἐμπροσθίους ποιεῖ τὰς ἐξαγώνους καὶ ἀντιθέτους κηροπλαστεῖ σφύριγγας καὶ τὸ μέλι ταύτης ἐντίθησιν, ὀπισθεν δὲ τῷ κεντρῷ τιτρώσκει καὶ τὸν βεβλημένον ἀλγύνει ἢ τὸ τῆς γραφῆς, τὰ μὲν ἐμπροσθεν δόξα καὶ χάρις, τὰ ὀπισθεν δὲ πεδίον ἀφανισμοῦ, σ. 31 (99), ἀριθ. XXXI, στίχ. 1-3. τὴν δὲ σὴν ἀρετὴν ἐν λόγοις, τὸ εὐλαβές... ἐγνωρίσαμεν.

40. N. A. BEES, *Unedierte Schriftstücke...*, σ. 132, ἀριθ. 72, στίχ. 1: λογιώτατε καὶ φίλη μοι κεφαλῇ. Ὁ Ἀπόκαυκος χρησιμοποιεῖ τὸ ἐπίθ. λογιώτατος γιὰ νὰ τιμήσει πρόσωπα μὲ διακεκριμένη παιδεία, βλ. Α. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΕΡΑΜΕΩΣ, «Ἰωάννης Ἀπόκαυκος καὶ Νικήτας Χωνιάτης», *Τεσσαρακονταετηρὶς τῆς καθηγεσίας Κ. Σ. Κόντου*, σ. 373. Ἄλλου ἀναγνωρίζει τὴν κατάρτιση κληρικῶν, ὁ.π., σ. 147, ἀριθ. 95, στίχ. 29-30: ἔχεις δὲ καὶ τὴν σύνεσιν ἀρετὴν καὶ φιλοσοφίαν τὴν ἀξιόπαινον. Ἄς ἀναφερθοῦν ἐπίσης τὰ ὀνόματα λογίων ἐπισκόπων, ὅπως π.χ. τοῦ Νικολάου Βονδίτης ἢ τοῦ Λέοντος-Μανουὴλ Μακροῦ ἐπισκόπου Βελλῆς (βλ. Ν. Α. ΒΕΗ, «Λέων-Μανουὴλ Μακρὸς, ἐπίσκοπος Βελλῆς-Καλοσπίτης μητροπολίτης Λαρίσης-Χρυσοβέργης, μητροπολίτης Κορίνθου», *Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν* 2 (1925) 122-143) καὶ τέλος ἐπιστημόνων ὅπως ὁ ἀρχιεπὶς Κωνσταντῖνος (βλ. Ν. Α. ΒΕΕΣ, *Unedierte Schriftstücke...*, σ. 156, ἀριθ. 107) ἢ διδασκάλων τῆς ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς (ὁ.π., σ. 154, ἀριθ. 104, στίχ. 13-15).

41. N. A. BEES, *Unedierte Schriftstücke...*, σ. 144, ἀριθ. 91, ἐπιγραφή: Τῷ ἀγιωτάτῳ Ἰωαννίνῳ καὶ τῷ λαμπροτάτῳ πνευματικῷ υἱῷ κῆρ Θεοδώρῳ τῷ Βατάτζη.

42. Γιὰ τὴν προστασία μικρῶν παιδιῶν ἀπὸ ἐπισκόπους καὶ τὴ φροντίδα τους γιὰ νὰ τὰ μορφώσουν ἔχουμε καὶ ἄλλες μαρτυρίες: βλ. Ν. Α. ΒΕΕΣ, *Unedierte Schriftstücke...*, σ. 96, ἀριθ. 37, στίχ. 14-19, σ. 150, ἀριθ. 100 (ὀλόκληρη ἢ ἐπιστολὴ ἀναφέρεται στὴν προστασία ἐνὸς παιδιοῦ, τοῦ Ἰωάννου Κλέπτη, βλ. σχετικὰ Ν. Α. ΒΕΗ, «Πασχαλινὰ ἀγὰ. Τὰ ἀγὰ τοῦ Πάσχα καὶ ὁ Ἰωάννης Ἀπόκαυκος», ἐφημ. *Νέος Κόσμος*, ἔτος Β', φ. 668, 28 Ἀπριλίου 1935 (= ἐφημ. *Πρωία*, ἔτος ΙΗ', φ. 18/147, 25 Ἀπριλίου 1943· ἐφημ. *Ἐλευθερία*, ἀριθ. 1425, 24 Ἀπριλίου 1949· ἐφημ. *Μάχη*, 9 Ἀπριλίου 1950), σ. 152, ἀριθ. 101, σ. 153, ἀριθ. 102, στίχ. 10· Αθ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΕΡΑΜΕΩΣ, «Δυρραχηνά», *Byzantinische Zeitschrift* 14 (1905) 572, ἀριθ. 2: τὸν δὲ παῖδα...τὸν ἡμέτερον.

43. Ὁ.π. σ. 151, ἀριθ. 100, στίχ. 33-35: ἄλλως τε, καὶ τίνος ἄλλον τῶν ἀγαθῶν

ρες»⁴⁴ που υπήρχαν σε διάφορες περιοχές του Δεσποτάτου. Όσο κι αν δεν μπορούμε φυσικά να συγκρίνουμε τις συνθήκες και τις ευκαιρίες που παρείχαν τα μεγάλα κέντρα της αυτοκρατορίας μ' εκείνες που παρέχονταν στις έπαρχίες, μιὰ υποτυπώδης εκπαίδευση φαίνεται πως δεν έλλειπε ακόμη και από τα λιγότερο σημαντικά κέντρα του Δεσποτάτου.

Οί ιστορικές περιπέτειες που ακολούθησαν την περίοδο τής ακμής δεν επέτρεψαν ίσως να συνεχιστεί μιὰ παράδοση που προϋπήρχε στην Ήπειρο και καλλιεργήθηκε ίσως περισσότερο από τους λόγιους που εγκαταστάθηκαν στις περιοχές του βυζαντινού κρατιδίου ύστερα από τα γεγονότα που ακολούθησαν την καταστροφή του 1204. Έτσι θά βρισκαν κάποια εξήγηση μερικές αινιγματικές, αλλά αξιοπρόσεχτες, έμμεσες μαρτυρίες για την καλλιέργεια τής «ιστοριογραφίας» στην Ήπειρο από κείμενο του Ίωάννου Ἀποκαύκου «πρός τόν κρατοῦντα» Θεόδωρο Δούκα Κομνηνό: *τῶν δὲ κατορθωκῶτων μεγάλα καὶ προσκληρωσαμένων πόλεις τῇ βασιλείᾳ καὶ χειρωσαμένων ἐχθρῶν καὶ νικησάντων τοὺς ἀντιμάχους καὶ παρασχομένων ὕλην τοῖς γράφουσι τὰ σφῶν ἀριστεύματα, ὅτι πρὸς ἐκείνους παραμιλλῶμενος νίκας ἐπὶ νίκαις προστίθεις, τροπαίους ἐπιστοιβάσεις μείζω τὰ τρόπαια, ἐξ ὧν ἢ δι' ὧν ὑπολήψεις δίδως, ὡς κἀκείνους ὑπερβαλεῖς καὶ τὰ ἐκείνων ἀποκρύψεις ἀνδραγαθήματα καὶ δώσεις ὕλην τοῖς χρονογράφοις καὶ μόνος ἔση τοῖς λογογράφοις ὑπόθεσις... ταῦτα τὰ προκεντήματα τῶν σῶν ἀγῶνων, κράτιστε βασιλεῦ, καὶ κύκλον διαγράψαι σε κατορθωμάτων ὑπόσχωνται τὸν ἐντελῆ τε καὶ τὸν πληρέστατον»⁴⁵. Νὰ υποθέσει κανεὶς ὅτι ἦταν εὐρύτερα γνωστή ἢ ἐνασχόληση ἢ ἡ ἀνάθεση τῆς ἐξιστόρησης τῶν γεγονότων ἐπὶ Θεοδώρου σὲ λόγιους ἱστορικούς (ἢ χρονογράφους) τῆς αὐλῆς του, ὥστε ὁ Ἀπόκαυκος νὰ ἀναφέρεται σὲ κάτι συγκεκριμένο καὶ ἀναμενόμενο, πού πραγματοποιήθηκε καὶ δὲν ἔφτασε στὰ χέρια*

ἢ Ναύπακτος εὐπορεῖ, ὡς καὶ ψηφοδιδασκάλου μὴ ἀπορεῖν; Ἀναφέρεται, ἐπίσης, ὀνομαστικά σὲ ἐπιστολῇ ὁ «ψηφοδιδάσκαλος» Δημήτριος Εὐγενιώτης, ἀδελφὸς τοῦ λογίου ἐπισκόπου Βονδίτζης Νικολάου (βλ. σχετικά, Ε. ΒΕΗ-ΣΕΦΕΡΛΗ, «Νικόλαος, ἕνας ἀνυπαρκτὸς μητροπολίτης Θεσσαλονίκης τοῦ ιγ' αἰῶνα (1227-1234)», *Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher* 21 (1976) σ. 284).

44. Ν. Α. ΒΕΕΣ, *Unedierte Schriftstücke...*, σ. 73, ἀριθ. 13, στίχ. 59: «ἦν, φησί, παιδίον, τῆς ἡλικίας ἔτι ἔχων ἀτέλειαν, ἐτέλουν δὲ ὑπὸ διδάσκαλον ἐν τῇ πατρίδι μου, τῷ Χρυσῷ καὶ ὁ μαίεστωρ ἐκεῖνος (σ. 76, στίχ. 1) βαρέως μοι διὰ τὰ μαθήματα προεφέρετο. Βλ. καὶ Ν. Α. ΒΕΗ, *Λέων-Μανουήλ Μακρός*, σ. 127.

45. Βλ. Ν. Α. ΒΕΕΣ, *Unedierte Schriftstücke...*, σ. 127, ἀριθ. 69, στίχ. 6-18.

μας ή ανακόπηκε σὲ κάποια φάση⁴⁶;

Ἡ παρουσία βιβλιογράφων στὸ χῶρο τῆς Ἡπείρου, ὅπως σημειώνει ὁ Ε. Χρυσὸς ὁ ὁποῖος πρόσφατα ἀναφέρθηκε στὸ θέμα, «ἀντικοτοπτρίζει κάποια πολιτιστικὴ δραστηριότητα τῆς ἐνδοχώρας τῆς Ἡπείρου στὸν 1γ' αἰῶνα»⁴⁷. Ἡ ἄποψη αὐτὴ δὲν ἐνισχύεται ἀπλῶς μὲ τὴν πληροφορία ὅτι σ' ἓνα ἄλλο μοναστικὸ κέντρο, τὴ μονὴ τοῦ Ἁγίου Νικολάου τοῦ Κρεμαστοῦ, συνήθιζαν ν' ἀντιγράφουν χειρόγραφα· στηρίζεται στὸ γεγονός ὅτι προϋπῆρχε παράδοση στὸ συγκεκριμένο χῶρο⁴⁸ καὶ ὅτι τέτοιες ἐνασχολήσεις μᾶς εἶναι γνωστὲς καὶ στὸ νότιο τμήμα τῆς Ἡπείρου.

Οἱ πνευματικὲς γενικότερα καὶ βιβλιογραφικὲς δραστηριότητες συνεχίστηκαν καὶ ἀργότερα (στὰ τέλη τοῦ 13ου-ἀρχὲς 14ου αἰ.) στὶς νοτιότερες περιοχὲς τοῦ Δεσποτάτου. Ἀπὸ τὴ χώρα τῆς *Μοτίστης*⁴⁹ (πρ. Μόκιστα⁵⁰, σημ. Ἁγ. Σοφία)⁵¹ μᾶς εἶναι γνωστοὶ δυὸ ἐπώνυμοι «λόγιοι», ὁ ἱερωμένος Κοσμᾶς Ἀνδριτζοπουλῶννυμος (τοῦπίκλην Ἀνδριτζόπουλος) καὶ ὁ «ταξιάρχης τοῦ Μεγάλου Δεσπότη καὶ πρωτοστράτωρ τῆς δυσμικῆς φάλαγγος» Μιχαὴλ Ζωριάνος ἢ Ζωριανός. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἐπιγραφικὰ ἔμμετρα κείμενα ποῦ δημοσιεύτηκαν πα-

46. Θὰ πρέπει ἴσως νὰ δοθεῖ ἰδιαίτερη ἔμφαση στὸ γεγονός ὅτι ἡ Νίκαια ἦταν ὁ νικητὴς στὴν πάλη τῆς μὲ τὸ Δεσποτάτο καὶ ὅτι τὰ ἐπιχειρήματα γιὰ τὴν ἀπουσία ἱστορικοῦ ἀπὸ τὴν Ἡπειρο ἀδυνατίζουν κάπως, ἂν σκεφτεῖ κανεὶς τὴν περίπτωσι τοῦ «ἐνόος» μόνου ἱστορικοῦ τῆς Νίκαιας καὶ τῆς τύχης του νὰ διασωθεῖ.

47. ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ ΧΡΥΣΟΥ, «Ἱστορικὰ στοιχεῖα γιὰ τὴν Ἡπειρο» σὲ σημείωμα τοῦ κώδικα Cromwell II», *Ἡπειρωτικὰ Χρονικά* 22 (1980) 63. Ὁ κατάλογος τῶν χρονολογημένων σημειωμάτων ἀπὸ τὸ βορειοδυτικὸ χῶρο τῆς Ἡπείρου ἴσως διευρυνθεῖ μετὰ τὴ συμπλήρωση τοῦ βιβλίου τῶν Μ. VOGEL- V. GARDTHAUSEN, ποῦ, ὅπως εἶναι γνωστὸ (βλ. Ε. ΜΙΟΝΙ, *Εἰσαγωγή στὴν Ἑλληνικὴ Παλαιογραφία*, μτφρ. Ν. Μ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΗ, Ἀθήνα 1977, σ. 155, σημ. 36) ἐτοιμάζεται ἀπὸ τὸ Ἰνστιτοῦτο Βυζαντινῶν Σπουδῶν τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Βιέννης, ἢ μετὰ ἀπὸ τὴν ἐρευνα τῆς Φλ. ΕΥΑΓΓΕΛΑΤΟΥ-ΝΟΤΑΡΑ, ἡ ὁποία θὰ καλύψει τοὺς μετὰ τὸ 1204 χρόνους (βλ. «Σημειώματα», σ. 2 σημ. 3).

48. Πρβλ. τὸ χφ τῆς μονῆς Κορακονησίας, ὁ.π., σ. 63-64, σημ. 1-2.

49. Τὸ τοπωνύμιο παραδίδεται ἀπὸ τὰ κείμενα τοῦ Ἰωάννου Ἀποκαύκου, βλ. S. RÉTRIDÈS, *Lettres...*, σ. 30 (98), ἀριθ. XXX, στίχ. 10: «Συνώκησεν οὖν Κωνσταντῖνος ὁ Βλασόπουλος, ὁ ἀπὸ χώρας Μοτίστης...».

50. V. VASMER, *Die Slaven in Griechenland*, σ. 72 ἀριθ. 59.

51. βλ. *Αἰτωλοακαρνανικὴ καὶ Ἐθρυντικὴ Ἐγκυκλοπαίδεια*, τόμ. Α', Ἀθήνα, χχ, σσ. 56-59. Γιὰ τὰ μνημεῖα τῆς Μόκιστας βλ. ἐπίσης Π. ΛΑΖΑΡΙΔΗ, *ΑΔ* 16 (1960) 197· πλήρη δημοσίευσή τους, ὅπως μὲ πληροφόρησε ὁ ἴδιος, ἐτοιμάζει ὁ κ. Δημ. Κωνσταντίος.

λιότερα από τους Μ. Bazin⁵², Γ. Σωτηριάδη⁵³ και Σπ. Λάμπρο⁵⁴ και τὰ ὅποια πρέπει ν' ἀποδοθοῦν φυσικὰ στὴ «λογισύνη» τῶν δυὸ προσάπων, ὁ Σπ. Λάμπρος δημοσίευσε καὶ τὸ ἔργο «πρόρρησις τοῦ ἁγιοτάτου Ἀνδριτζοπούλου πρὸς τὸν Ζωριανὸν κύριν Μιχαήλ»⁵⁵ ποῦ πραγματεύεται «περὶ τῆς καταλύσεως τοῦ βυζαντινοῦ κράτους καὶ περὶ τοῦ ἀντιχρίστου»⁵⁶. Καὶ τὸ μὲν ἐπιθ. *ἀγιώτατος*⁵⁷ μὲ τὸ ὅποιο προσαγορεύεται ὁ Ἀνδριτζόπουλος μαρτυρεῖ ὅτι ἡ παιδεία του (ἔστω ἡ θεολογικὴ) θὰ βρισκόταν σὲ μιὰ στάθμη ποῦ θὰ δικαιολογοῦσε τὴν ὑπόθεση ὅτι ὁ ρόλος του (ἐκκλησιαστικὸς καὶ πνευματικὸς) στὰ πράγματα τοῦ τόπου θὰ πρέπει νὰ ἦταν ἡγετικὸς, τὸ ἔργο του δὲ καὶ ἡ σχέση του μὲ τὸν βιβλιογράφο (ἴσως καὶ ἐπιγραμματικοῦ)⁵⁸ Μιχαήλ Ζωριανό, ὀφεικιάλι τῆς τραπέζης⁵⁹ τοῦ δεσπότη Θωμᾶ Ἀγγελοδοῦκα (1296-1318)⁶⁰ φανερῶνει κάποια πολιτιστικὴ κίνηση στὴν περιοχὴ σ' ἐκεῖνα τὰ χρόνια, ποῦ ἐκδηλώνεται καὶ στὴ ναοδομικὴ δραστηριότητα ποῦ παρατηρεῖται στὸ χῶρο⁶¹.

Ἐνδείξεις γιὰ τὴν ὑπαρξὴ «βιβλιογραφικῶν ἐργασιδῶν» κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους στὴ Δυτικὴ Στερεὰ ἔχουμε καὶ γιὰ τὶς μονεῖς

52. M. BAZIN, *Mémoire sur l'Étolie*. Archives des Missions Scientifiques et Littéraires. Tome Premier, Deuxième série, Paris 1864, σ. 369 (οἱ ἐπιγραφές ἐκδίδονται μὲ ἐλλείψεις καὶ σφάλματα).

53. Γ. ΣΩΤΗΡΙΑΔΗΣ, «Βυζαντιναὶ ἐπιγραφαὶ ἐξ Αἰτωλίας», *Ἐπετηρὶς Φιλολογικοῦ Συλλόγου «Παρνασσός»*, ἔτος Ζ', 1903, σσ. 208-215· βλ. καὶ Σπ. Π. ΛΑΜΠΡΟΥ, «Ἄννα ἢ Καντακουζηνή, βυζαντιακὴ ἐπιγραφή ἐξ Αἰτωλίας», *Νέος Ἑλληνομνημων* 1 (1904) 37-42. Βλ. καὶ εἰκ. 5 ἐδῶ.

54. Τοῦ ἴδιου, «Πρόχειρον σημεῖωμα περὶ Μιχαήλ Ζωριανοῦ», *Ἐπετηρὶς Φιλολογικοῦ Συλλόγου «Παρνασσός»*, ἔτος Ζ', 1903, σσ. 216-221· τοῦ ἴδιου, «Μιχαήλ Ζωριανὸς καὶ ὁ ὑπ' ἀρ. 29 Βαροκκικὸς Κῶδιξ», *Ἐπετηρὶς Φιλολογικοῦ Συλλόγου «Παρνασσός»*, ἔτος Η', 1904, σσ. 63-64· τοῦ ἴδιου, «Ἡ Πρόρρησις τοῦ Ἀνδριτζοπούλου», *Νέος Ἑλληνομνημων* 3 (1906) 474-476.

55. Κ. ΚΡUMBACHER, *Ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς Λογοτεχνίας*, μτφρ. Γ. ΣΩΤΗΡΙΑΔΟΥ, τόμ. Β', Ἀθήναι 1900, σ. 446.

57. Βλ. *Θρησκευτικὴ καὶ Ἠθικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία*, τόμ. 1, Ἀθήναι 1962, στ. 266 (λ. Ἄγιος).

58. Βλ. Σπ. Π. ΛΑΜΠΡΟΥ, «Πρόχειρον σημεῖωμα», σ. 221· πρβλ. τοῦ ἴδιου, «Μιχαήλ Ζωριανός», σ. 63-64.

59. Γιὰ τὸ ἀξίωμα τοῦ «ἐπὶ τῆς τραπέζης» στὸ Βυζάντιο βλ. Ν. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, *Listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles*, Paris 1972, κυρίως σσ. 305-306. Πρβλ. J. VERPEAUX, *Pseudo-Kodinos, Traité des offices*, Paris 1966, σ. 412, λ. τράπεζα, ὅπου καὶ οἱ παραπομπές στὸ κείμενο.

60. Βλ. Ε. FERJANČIĆ, *Despoti u Vizantiji južnoslovenskim zemljana*, Belgrad 1960, σσ. 71-74, 87, 102, 207.

61. Βλ. σ. 380 σημ. 51 ἐδῶ.

Εἰκ. 5. Μόκιστα. Ναός τοῦ Ἁγ. Νικολάου-παρεκκλήσι τῶν Ταξιαρχῶν: Ἡ ἔμμετρη κτητορική ἐπιγραφή.

Βαρνάκοβας⁶² καὶ Μυρτιᾶς⁶³ («βιβλιογραφικά ἐργαστήρια» ποῦ συνέχισαν ἴσως τὴ δραστηριότητά τους καὶ στὰ μεταβυζαντινὰ χρόνια), ὅπου θὰ ὑπῆρχαν βέβαια καὶ ἀνάλογες βιβλιοθήκες.

62. Μεταγενέστερα σημειώματα ἢ ἔγγραφα (τοῦ 17ου αἰ.) τῆς μονῆς Βαρνάκοβας (ιδρύθηκε στὰ 1079) ἀναφέρουν ὅτι ὑπῆρχαν στὴ βιβλιοθήκη τῆς μονῆς παλιὰ χειρόγραφα. Γνωρίζουμε ἀκόμη ὅτι ἀπὸ τὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 16ου αἰ. ἐργάζονταν ἐδῶ βιβλιογράφοι ποῦ εἶναι λογικὸ νὰ ὑποθέσει κανεὶς ὅτι συνέχιζαν μιὰ παράδοση ποῦ προϋπῆρχε στὴ μονῆ (βλ. σχετικὸ μελέτημά μου στὸ περιοδικὸ *Κληρονομία* 11 (1979) 366-368).

63. Εἶναι γνωστὸ ἀπὸ παλιότερο δημοσίευμα τοῦ ΣΦΡ. ΠΑΠΑΚΥΡΙΑΚΟΥ («Ἀπόκρυφος Ἀποκάλυψις Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου», *Θεολογία* 3 (1925) 217) ἓνα χειρόγραφο τοῦ 14ου αἰ. ἀπὸ τὴ μονῆ Μυρτιᾶς, ποῦ κάνει, δίκαια, τὸν Μ. RICHARD, *Repertoire des bibliothèques et des catalogues et manuscrits grecs*, Paris 1958, σ. 23 (ἀριθ. 102) νὰ ἀναρωτιέται ἂν εἶναι μοναδικὸ ἀπὸ τὴ βιβλιοθήκη τῆς μονῆς. Ἄλλὰ καὶ στὰ μεταβυζαντινὰ χρόνια φαίνεται ὅτι ὑπῆρχε ὀργανωμένη βιβλιοθήκη στὴ μονῆ (βλ. Α. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, «Ἡ ἐν Αἰτωλῖα μονῆ τῆς Μυρτιᾶς», *Ἀρχαῖον τῶν Βυζαντινῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος*, τόμ. Θ' (1961), σ. 75 σημ. 6.) ἢ ὁποία γνώρισε κατὰ τὸν 16ο καὶ 17ο αἰ. κάποια γενικότερη ἄνθηση. Τὴν ἱστορία τῆς μονῆς Μυρτιᾶς πραγματεύομαι ἀναλυτικότερα σὲ εἰδικὴ μονογραφία ποῦ ἐλπίζω νὰ ἐκδοθεῖ σύντομα.

Πολύ ὀρθά ὁ Nicol παρατηρεῖ ὅτι ὑπῆρχαν βιβλιοθήκες στὴ Θεσσαλία καὶ τὴν Ἡπειρο κατὰ τὸν 13ο αἰ.⁶⁴ Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ παράδειγμα τοῦ Δημητρίου Χωματιανοῦ μὲ τὴ βιβλιοθήκη του στὴν Ἀχρίδα⁶⁵ δὲν θὰ δίσταζε κανεὶς νὰ προσθέσει ἀνάλογες βιβλιοθήκες στὴ Ναύπακτο π.χ. ἢ τὴν Κέρκυρα, σὲ κυριότητα λογίων ὅπως ὁ Ἰωάννης Ἀπόκαυκος⁶⁶ καὶ ὁ Γεώργιος Βαρδάνης⁶⁷. Τὸ ταξίδι τοῦ Νικηφόρου Βλεμμύδη στὰ 1238 εἶναι ἐνδεικτικὸ γιὰ τὴν ὑπαρξὴ βιβλιοθηκῶν στὴ Βόρεια Ἑλλάδα κατὰ τὸν 13ο αἰώνα⁶⁸. Ἀλλὰ καὶ ἀργότερα φαίνεται ὅτι διατηρήθηκαν ἰδιωτικὲς βιβλιοθήκες καὶ μάλιστα στὶς περιοχὲς τῆς Δυτικῆς Ἑλλάδας. Ἡ ἀποψη ἐνισχύεται ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι λίγα χρόνια μετὰ τὴν ἄλωση (1492) ὁ Ἰανὸς Λάσκαρης, ἀπεσταλμένος τοῦ Lorenzo il Magnifico στὴν Ἀνατολὴ γιὰ τὴν ἀνακάλυψη καὶ τὴν ἀγορὰ χειρογράφων, ταξιδεύει (ἴσως δυὸ φορές) «διὰ τῆς Ἀκαρνανίας τε καὶ Θεσσαλίας» καὶ καταγράφει χειρόγραφα στὴν Ἄρτα καὶ στὴν Κέρκυρα⁶⁹. Ὁ κατάλογος τῶν χειρογράφων αὐτῶν ἀποτελεῖ ἴσως μιὰ

64. D. M. NICOL, «Πρόσφατες ἐρευνες...», σ. 47-48.

65. Ὁ.π., σ. 48 σημ. 1.

66. Ὡς ἐνδείξεις ποῦ ἐνισχύουν τὴν ἀποψη μπορεῖ ν' ἀναφερθοῦν ἐδῶ ὄχι μόνο ἔμμεσες μαρτυρίες ποῦ προκύπτουν ἀπὸ τὴν «ἀρχαιομάθεια» τοῦ Ἀποκαύκου μὲ βάση τὰ παραθέματά του ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους συγγραφεῖς (βλ. πρόχειρα, Ν. Β. ΤΑΜΑΔΑΚΗ, «Οἱ λόγοι τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἡπείρου», *Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν* 27 (1957) 24=Σύλλαβος Βυζαντινῶν Μελετῶν καὶ Κειμένων, Ἀθῆναι 1961, σ. 403· ἢ παιδεῖα τοῦ Ἰωάννου Ἀποκαύκου ἀποτελεῖ ἓνα θέμα ποῦ ἀπαιτεῖ διεξοδικότερη ἐρευνα), ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὶς ἀμεσότερες ἀναφορὲς τοῦ μητροπολίτη Ναυπάκτου σὲ διάφορα συγγράμματα κατεξοχὴν βοθητικά γιὰ τὴ διεκπεραίωση τοῦ νομοκανονικοῦ ἔργου καὶ γενικὰ τῶν ποιμαντικῶν του καθηκόντων (βλ. π.χ, S. RÉTRIDÈS, *Lettres...*, σ. 10 (78), ἀριθ. VIII, στίχ. 7-10, Ν. Α. ΒΕΕΣ, *Unedierte...*, σ. 98, ἀριθ. 39, στίχ. 43-45· σ. 116, ἀριθ. 60, στίχ. 10· σ. 145, ἀριθ. 91, στίχ. 6-8, V. G. VASILJEVSKIJ, «Epirotica Saeculi XIII», *Vizantijski Vremmenik* 3 (1896) 279, στίχ. 21 κ. ἄ.).

67. Εἶναι ἐνὸνητο ὅτι ὁ Γεώργιος Βαρδάνης θὰ μετέφερε τὰ προσωπικά του βιβλία στὴν Κέρκυρα γιὰ τὰ ὁποῖα βέβαια ἔχουμε ὀρισμένες πληροφορίες ἀπὸ τὶς δοσοληψίες του μὲ τὸ δάσκαλό του Μιχαὴλ Χωνιάτη, βλ. Σπ. Π. ΛΑΜΠΡΟΥ, «Περὶ τῆς βιβλιοθήκης τοῦ μητροπολίτου Ἀθηνῶν Μιχαὴλ Ἀκομινάτου», *Ἀθήναιον* 6 (1877) 354-367 (=Σπ. Π. ΛΑΜΠΡΟΥ, *Μικτὰ Σελίδες*, Ἀθῆναι 1905, σ. 410, 412, 414).

68. D. M. NICOL, «Πρόσφατες ἐρευνες...», σ. 48 καὶ σημ. 2.

69. Ἡ περιγραφή τοῦ Ἰανοῦ Λάσκαρη ποῦ βρίσκεται στὸν κώδικα Vaticanus graecus 1412 ἐκδόθηκε ἀπὸ τὸν K. K. MÜLLER, «Neue Mittheilungen über Janos Laskaris und die mediceische Bibliothek», *Centralblatt für Bibliothekswesen* 1 (1884) 333-419. Γιὰ τὴ βιβλιοθήκη τοῦ Δημητρίου Τριβῶλη στὴν Ἄρτα βλ. ἐπίσης Σπ. Π. ΛΑΜΠΡΟΥ, «Λακεδαιμόνιοι βιβλιογράφοι καὶ κτήτορες κωδίκων κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνες καὶ ἐπὶ τουρκοκρατίας», *Νέος Ἑλληνομνημῶν* 4 (1907) 316-325.

έμμεση και καλή μαρτυρία για τη συνέχεια της καλλιέργειας των γραμμάτων σ' αυτούς τους χώρους, κίνηση που δυστυχώς αντιπροσωπεύεται από ελάχιστους επώνυμους λόγιους και φτωχή γραμματειακή παραγωγή⁷⁰.

Η έλλειψη γραπτών μνημείων δεν σημαίνει βέβαια ταυτόχρονη απουσία πολιτιστικών δραστηριοτήτων στην περιοχή⁷¹. Τα μοναστήρια και μόνο, που ήταν οι θεματοφύλακες των γραμμάτων, όσο κι αν βρίσκονταν απομακρυσμένα από τα μεγάλα κέντρα της βυζαντινής αυτοκρατορίας, συντηρούσαν την παράδοση των γραμμάτων κι ευτυχώς για την περιοχή της Δυτικής Στερεάς και της Ήπειρου γνωρίζουμε σήμερα ένα σημαντικό αριθμό οργανωμένων μοναστηριών. Ξέρουμε ακόμη πόσο σημαντικά ήταν όρισμένα από τα μοναστηριακά κέντρα της κοιλάδας του Μόρνου⁷², της *έπισκέψεως Βαρεσόβης*⁷³, της

70. Κυριότερη βέβαια μορφή αναδεικνύεται ο Κωνσταντίνος Έρμονιακός για τον οποίο ή EL. M. JEFFREYS, «Constantine Hermoniacos and byzantine education», *Δωδώνη* 4 (1975) 81-109 έριψε, όχι άβασάνιστα, την ιδέα ότι ίσως ήταν διδάσκαλος στην Άρτα, δ.π., σ. 109.

71. Όσο κι αν οι πιθανότητες (μαζί και οι ελπίδες) μας για την ανακάλυψη άγνωστων ως τώρα πηγών μειώνονται σημαντικά, δεν μπορούμε εντούτοις να καθορίζουμε a priori τί μας επιφυλάσσει ή επιστημονική έρευνα· χαρακτηριστικό παράδειγμα θά μπορούσε σ' αυτό το σημείο να αναφερθεί ή ανακάλυψη του λεγόμενου *Χρονικού τών Τόκκιων* (G. SCHIRD, *La Cronaca dei Tocco di Cephalonia di Anonimo* (Accademia Nazionale dei Lincei, Corpus Fontium Historiae Byzantinae X), Roma 1975).

72. Η περιοχή που όρίζεται ανάμεσα στις έδρες της επισκοπής Λιδορικίου, και της Μητρόπολης Ναυπάκτου παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Έχω ήδη ολοκληρώσει ειδικότερη έρευνα για τη βυζαντινή τοπογραφία της κοιλάδας του Μόρνου κι ελπίζω σύντομα να ανακοινωθεί το σχετικό ύλικό με τα συμπεράσματά μου, γι' αυτό δεν έπεκτείνομαι εδώ περισσότερο.

73. Ο Γάλλος αρχαιολόγος M. BAZIN σημείωνε στά μέσα περίπου του περασμένου αιώνα: On dirait que la Varassova, sans doute au moyen âge, cut une part dans le traditions de la Grèce: les pâtres qui en ont exploré les pentes et les gorges y ont compté jusqu'à soixante et douze églises ou chapelles. Il y a dans le nombre quelques monastères, un par exemple, au nord de Mauromati; mais aujourd'hui églises, chapelles et monastères sont en ruines. Βλ. *Mémoires sur l'Étolie*, σ. 282-283. Η μαρτυρία του Bazin αποκτά στις μέρες μας, όπου ανακαλύπτεται ένα πλήθος ύπολειμμάτων από τα μοναστήρια ή τα άσκηταριά που ύπηρχαν εδώ, ξεχωριστή σημασία. Ο Π. Α. Βοκοτοπούλος παρατήρησε ήδη ότι ή Βαράσοβα «αναδεικνύεται πραγματικόν Άγιον Όρος της Αίτωλίας», βλ. *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 25 (1970), Χρονικά, σ. 301. Πρβλ. και *Βυζαντινά* 10 (1980) 31 σημ. 59. Η περιοχή απέτέλεσε ιδιαίτερη μικρή διοικητική περιφέρεια στις αρχές του 13ου αι. στη διοικητική όργάνωση του κράτους της Ήπειρου, βλ. Ε. ΒΕΗ-ΣΕΦΕΡΛΗ, *Προσθήκαι και παρατηρήσεις*, σ. 216, 233.

κοιλάδας του Εϋηνου⁷⁴, τῆς ἐπισκέψεως Ἀχελώου⁷⁵, τῶν ἐπισκοπῶν Ἀετοῦ⁷⁶ καὶ Βονίτσης⁷⁷ ἢ τέλος τῆς ἴδιας τῆς Ἄρτας⁷⁸, γὰρ νὰ σταθοῦμε μόνο στὶς νοτιότερες περιοχὲς τοῦ Δεσποτάτου ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρουν ἐδῶ περισσότερο.

Ἄν καὶ ὑπάρχουν ἐπιφυλάξεις στὸ νὰ δώσουμε, τόσο νωρὶς στὴν Ἄρτα τὸ ρόλο τοῦ καλλιτεχνικοῦ κέντρου τῆς ἐποχῆς⁷⁹, ἐντούτοις ὁ

74. Ἀνάμεσα στὶς μικρότερες μονὲς ποὺ θὰ ὑπῆρχαν ἐδῶ (ὅπως ἡ μικρὴ ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου κοντὰ στὸ Γαλατὰ (βλ. Π. Α. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον* 27 (1972), Χρονικά, Ἀθῆναι 1977, σσ. 440-441) ἢ ἡ Ἁγία Παρασκευὴ κοντὰ στὸ Εἰθνοχώρι (ἡ ἐξαφανισμένη βυζαντινὴ ἐκκλησία ἔχει μελετηθεῖ ἀπὸ τὴν Κατερίνα Καλαμαρτζῆ-Κατσαροῦ καὶ ἡ σχετικὴ ἐργασία μὲ τίτλο «Ἄγνωστος βυζαντινὸς ναὸς ἀπὸ τὴν Αἰτωλία» τυπώνεται σὲ ἀφιερωματικὸ τόμο γιὰ τὸν καθηγ. Στ. Πελεκανίδη) μπορεῖ νὰ μνημονευτοῦν ἐδῶ τρία μεγαλύτερα μοναστικά κέντρα: α) ἡ μονὴ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου κοντὰ στὸ ὁμώνυμο χωριὸ καὶ βορειότερα ἀπὸ τὸ Εἰθνοχώρι (βλ. Π. Α. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον* 22 (1967), Χρονικά, Ἀθῆναι 1969, σ. 325-27· πρβλ. τοῦ ἴδιου, *Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον* 24 (1968), Χρονικά, Ἀθῆναι 1970, σ. 241), β) ἡ γνωστὴ Παναξιότισσα Γαυρολίμνης, ποὺ τοποθετεῖται ἀπὸ γεωγραφικὴ ἄποψη πλησιέστερα στὴν κοιλάδα τοῦ Εϋηνου (βλ. Π. Α. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἀρχιτεκτονική*, σσ. 80-86, καὶ 192-193), γ) ἡ μονὴ τῆς Παναγίας Τρημιτοῦς (βλ. Π. Α. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, ὁ.π., σσ. 29-35 καὶ 189-191).

75. Γιὰ τοὺς ναοὺς καὶ τὶς μονὲς τῆς ἐπισκέψεως Ἀχελώου θὰ κάμω ἐκτενέστερα λόγο στὴ σχετικὴ μελέτη ποὺ ἐτοιμάζω (βλ. σημ. 15 ἐδῶ).

76. Γιὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴ κατάσταση τῆς περιοχῆς βλ. πρόχειρα Τ. Φ. ΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΥ, *Αἰτωλοακαρνανικὴ καὶ Εὐρυτανικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία*, τόμ. Α', σσ. 242-246, λ. Ἀετοῦ (ἱστορία) καὶ 247-251, λ. Ἀετοῦ ἐπισκοπῆ. Ὑπανιγμοὶ γιὰ τὴν ὑπαρξὴ «φροντιστηρίων» στὴν περιοχὴ γίνονται ἀπὸ τὸν Ἰωάννη Ἀπόκαυκο, βλ. Ν. Α. ΒΕΕΣ, *Unedierte Schriftstücke...*, σ. 117, ἀριθ. 60, στίχ. 39 κέ.

77. Γιὰ τὴν ἐπισκοπὴ Βονδίτζης κατὰ τὴν περίοδο ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ βλ. Ε. ΒΕΗ-ΣΕΦΕΡΛΗ, «Νικόλαος, ἓνας ἀνύπαρκτος μητροπολίτης Θεσσαλονίκης τοῦ 19 αἰῶνα», σσ. 285-286. Μνεῖα γιὰ τὴν ὑπαρξὴ «φροντιστηρίων» στὴν περιοχὴ γίνονται ἀπὸ τὸν Ἰωάννη Ἀπόκαυκο, βλ. Ν. Α. ΒΕΕΣ, *Unedierte Schriftstücke...*, σ. 129, ἀριθ. 69, στίχ. 76 κέ. καὶ σ. 153, ἀριθ. 102, στίχ. 9-11.

78. Γιὰ τὶς μονὲς καὶ τὰ βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Ἄρτας βλ. γενικά: ΣΕΡΑΦΕΙΜ ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Δοκίμιον ἱστορικῆς τινος περιλήψεως τῆς ποτε ἀρχαίας καὶ ἐγκρίτου ἡπειρωτικῆς πόλεως Ἄρτης...*, Ἀθῆναι 1884 (ἀνατ. 1962). ΑΝ. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, «Βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Ἄρτης», *Ἀρχεῖον τῶν Βυζαντινῶν μνημείων τῆς Ἑλλάδος*, τόμ. Γ', Ἀθῆναι 1937· τοῦ ἴδιου, *Ἡ Παρηγορήτισσα τῆς Ἄρτης*, Ἀθῆναι 1963. D. M. NICOL, *The Despotat*, σσ. 196-214. V. ΚΟΡΑΪ, «L'Architecture byzantine au XIIIe siècle», *Art Byzantin du XIIIe siècle (Symposium de Sopotani 1965)*, Beograd 1967, σσ. 14-15. D. I. PALLAS, «Epirus», ἄρθρο στὸ *Reallexikon zur byzantinischen Kunst*, τόμ. II, σσ. 242-289. P. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ, «Arta», ἔνατο κεφάλαιο στὴ συλλογικὴ ἔκδοσις *Alte Kirchen und Klöster Griechenlands*, Köln 1972, σσ. 135-161.

79. Βλ. ΜΑΝΟΛΙΣ CHATZIDAKIS, «Aspects de la peinture murale du XIIIe siècle en Grèce», *L'Art Byzantin du XIIIe siècle*, σ. 61. Πρβλ. τοῦ ἴδιου, «Ἡ ὕστεροβυζα-

ρόλος που διεδραμάτισε αυτή η πόλη στην αφομοίωση ἐγχώριων και δάνειων στοιχείων για να δημιουργήσει την αυτόνομη πολιτιστική ἔκφραση τοῦ Δεσποτάτου κατὰ βάθος δὲν παραγνωρίζεται⁸⁰. Παρὰ τίς ἀντίξοες συνθήκες που δημιουργήθηκαν σὲ βάρος τῆς Ἄρτας μὲ τὴν ἀποκέντρωση ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά τῶν πνευματικῶν δυνάμεων καὶ τὴ διασπορά τους σὲ ἄλλα σημεῖα τοῦ χώρου καὶ παρὰ τὴν ἀμφίβολη κατάσταση που φαίνεται πὼς δημιουργοῦσαν οἱ βλέψεις τοῦ Θεοδώρου Δούκα γιὰ μιὰ μετάθεση τῆς πρωτεύουσας στὴ Θεσσαλονίκη⁸¹ καὶ μελλοντικά στὴν ἴδια τὴν Κωνσταντινούπολη, ἐδῶ φαίνεται νὰ ὀλοκληρώνεται ἡ πιὸ γνώριμη σὲ μᾶς πολιτιστικὴ ἔκφραση τοῦ Δεσποτάτου, ἡ πρωτότυπη ἀρχιτεκτονικὴ σχολή του⁸². ἐδῶ καλλιιεργεῖται σὲ τοπικὰ ἐργαστήρια ἡ ζωγραφικὴ⁸³, ἡ γλυπτικὴ⁸⁴ καὶ ἡ διακοσμητικὴ ἀγγειοπλαστικὴ⁸⁵. Στοὺς χώρους καὶ τὰ ὄρια τοῦ ἡπειρωτικοῦ βυζαντινοῦ κράτους ἐργάζονται καλλιτέχνες καὶ τεχνίτες μὲ προσαρμογὴ στὰ σύγχρονα πολιτιστικὰ ρεύματα τοῦ τόπου. Διατυπώνονται

ντινὴ τέχνη», *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, τόμ. Θ', Ἀθῆναι 1980, σ. 430.

80. Α. ΧΥΝΓΟΡΟΥΛΟΣ, «Icones du XIIIe siècle en Grèce», *L'Art Byzantin du XIIIe siècle*, σσ. 80-81. Τοῦ ἴδιου, «Νέαι προσωπογραφίαι τῆς Μαρίας Παλαιολογίνας καὶ τοῦ Θωμᾶ Πρελιούμποβιτς», *Δελτίον τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας*, περίοδος Δ', τόμ. Δ', (1964-1965), Ἀθῆναι 1966, σσ. 65-66. ΜΑΡΙΑΣ Γ. ΣΑΤΗΡΙΟΥ, «Ἀμφιπρόσωπος εἰκὼν τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν ἐκ τῆς Ἡπειρώ», *δ.π.*, τόμ. Α' (1959), Ἀθῆναι 1960, κυρίως σσ. 142-143.

81. Μετὰ τὴν κατάληψη τῆς Θεσσαλονίκης ὁ Θεόδωρος Δούκας στέφεται (μεταξὺ 3ης Ἀπριλίου καὶ Αὐγούστου 1227, βλ. Ε. ΒΕΗ-ΣΦΕΡΛΗ, «Ὁ Χρόνος στέφους τοῦ Θεοδώρου Δούκα ὡς προσδιορίζεται ἐξ ἀνεκδότων γραμμάτων Ἰωάννου τοῦ Ἀποκαύκου», *Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher* (1976) 278-279) βασιλεὺς στὴ Θεσσαλονίκη, πού, ὅπως εἶναι γνωστό, χαρακτηριζόταν ὡς δευτέρη πόλη τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας μετὰ τὴν πρωτεύουσα.

82. *Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ σχολὴ τοῦ Δεσποτάτου* ἀποτελεῖ ἓνα θέμα γιὰ μιὰ ἀξιολογὴ διδακτορικὴ διατριβή. Μιὰ γενικότερη διαγραφὴ τῶν χαρακτήρων της μπορεῖ νὰ δεῖ κανεὶς πρόχειρα στὸ βιβλίον τοῦ Π. Α. ΒΟΚΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἀρχιτεκτονικὴ*, σσ. 208-210.

83. Βλ. γενικά. ΜΑΡΙΑΣ Γ. ΣΑΤΗΡΙΟΥ, *Ἡ πρόμος παλαιολογείος...*, σ. 269-270. V. DJURIC, «La peinture murale byzantine», XVe Congrès Internationale d'Études Byzantines, III, Art et Archéologie, Athenes 1976, σ. 65-67.

84. ΑΝ. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, «Βυζαντινὰ γλυπτά τῆς Ἄρτης», *Ἡπειρωτικὰ Χρονικά* 10 (1935) 265-269. Πρβλ. τοῦ ἴδιου, «Βυζαντινὰ γλυπτά τῆς Ἄρτης», *Ἀρχεῖον τῶν Βυζαντινῶν μνημείων τῆς Ἑλλάδος* 2 (1936) 161-171. ΔΟΒΑΝΚΑ ΜΑΚΣΙΜΟΝΙΕ, *La sculpture byzantine du XIIIe siècle, L'Art Byzantin du XIIIe siècle*, σ. 33-34.

85. Βλ. ΣΤΕΦΑΝΟΥ ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΥ, «Ἡ ἐξωτερικὴ διακόσμησις τοῦ ἐν Ἄρτη βυζαντινοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Βασιλείου», *Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν* 6 (1929) 387-397.

κάποτε ἀμφιβολίες⁸⁶ με κάποια βάση ἢ ὑπάρχουν ἀκόμη καὶ μαρτυρίες⁸⁷ γιὰ τὴν προέλευση τῶν καλλιτεχνῶν· ἐκεῖνο ὅμως ποὺ ἔχει σημασία εἶναι ἀπὸ τὴ μιὰ ἢ εὐεργετική τους ἐπίδραση στὴν αὐτόχθονη δεκτικότητα κι ἀπὸ τὴν ἄλλη ἢ προσαρμογὴ τους στὰ πλαίσια τῶν ντόπιων καλλιτεχνικῶν παραδόσεων τοῦ διαμορφωμένου πολιτισμοῦ. Προβδύλλει αὐθόρμητα τὸ ἐρώτημα: αὐτὴ ἡ τέχνη ποὺ δλοκληρώνει τὸ δημιουργικὸ κύκλο της, ἀποκτᾶ δικό της ξεχωριστὸ ὕφος καὶ γνωρίζει κάποια εὐρύτερη διάδοση, μπορεῖ ἄραγε νὰ ἐρμηνευεῖ σὰν ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὸ γενικότερο πολιτιστικὸ κλίμα δραστηριότητα;

Τὰ λίγα ἔμμετρα ἐπιγραφικὰ κείμενα ἀπὸ τὴν περιοχὴ ποὺ ἀποτελοῦν δείγματα τῆς «αὐτόχθονης» λογοτεχνικῆς παραγωγῆς⁸⁸ προϋποθέτουν, νομίζω, τὴν παρουσία τῶν «λογίων» δημιουργῶν τους, τοὺς μορφωμένους κληρικούς ἢ τοὺς μοναχοὺς ποὺ θὰ μετέφεραν ἢ θὰ συντηροῦσαν τὴ βυζαντινὴ κληρονομιά στίς ἀπόμερες γεωγραφικὰ περιοχὲς τῆς αὐτοκρατορίας. Ἡ ἀνακάλυψη τέτοιου εἶδους ὑλικοῦ, παράλληλα με αὐτὸ ποὺ ὑπάρχει, ἐνισχύει τίς προηγούμενες σκέψεις. Ἀπὸ τὴ στενότερη περιοχὴ θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ παραθέσει γιὰ παράδειγμα δύο, λίγο-πολὺ ἄγνωστες ἔμμετρες ἐπιγραφές: ἡ μιὰ, καταστρεμμένη σχεδὸν ἐντελῶς, βρίσκεται στὸ ναὸ τῆς ἐπισκοπῆς Ἀχελώου⁸⁹· ἡ ἄλλη, δυσανάγνωστη ἐπίσης γραπτὴ ἐπιγραφή, βρίσκεται στὸ ἱερὸ μιᾶς μικρῆς ἐκκλησίας στὴ Σπηλιὰ τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέα

86. Βλ. ΑΝ. Κ. ΟΡΑΝΑΝΟΥ, *Ἡ Παρηγορήτισσα τῆς Ἀρτης*, Ἀθῆναι 1963, σ. 127. Δ. Ι. PALLAS, Ερίγος, σφ. 281. Η. BELTING-G. MANGO-D. MOURIKI, *The mosaics and frescoes of St. Mary Pammakaristos (Féthiye Camii)* (Dumbarton Oaks Studies, xv), Washington 1979, σ. 97 καὶ σημ. 44.

87. Ὁ μητροπολίτης Ναυπάκτου Ἰωάννης Ἀπόκαυκος π.χ. καλεῖ ζωγράφους γιὰ νὰ διακοσμήσουν τὸ μητροπολιτικὸ ναὸ τῆς Ναυπάκτου ἀπὸ τὴ Θήβα καὶ τὴν Εὐβοία (βλ. Ν. Α. BEES, *Unedierte Schriftstücke...*, σ. 115 ἀριθ. 58, στίχ. 18-28· πρβλ. Ε. ΒΕΗ ΣΕΦΕΡΑΗ, «Νικόλαος ἑνὸς ἀνύπαρκτος μητροπολίτης Θεσσαλονίκης», σ. 284 καὶ σημ. 8).

88. Βλ. ἔμμετρες ἐπιτύμβιες ἐπιγραφές ἀπὸ τὴ μονὴ Βαρνάκοβας (ΑΝ. Κ. ΟΡΑΝΑΝΟΥ, *Ἡ μονὴ Βαρνάκοβας*, Ἀθῆναι 1922, σσ. 12-16), τὴν ἐπιγραφή τῆς Ἐπισκοπῆς Ἀχελώου (σημ. 89), τίς ἐπιγραφές τῆς Μόκιστας (σημ. 52-54) καὶ τῆς Ἄρτας (ΑΝ. Κ. ΟΡΑΝΑΝΟΥ, *Τὰ βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Ἄρτας*, σσ. 42-49, 86-87)· βλ. ἀκόμη ΑΝ. Κ. ΟΡΑΝΑΝΟΥ, «Μνημεῖα τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου. Ἡ Κόκκινη Ἐκκλησία (Παναγία Βελλᾶς)», *Ἡπειρωτικά Χρονικά* 2 (1927) 164-167. ΛΙΝΟΥ ΠΟΛΙΤΗ, «Βυζαντινὰ ἐπιγραφικὰ», *Ἑλληνικά* 24 (1971) 133-136 (= Paléographie et Litterature byzantine et néo-grecque, Variorum Reprints, London 1975, ἀριθ. μελέτης XVIII) καὶ D. M. NICOL, «Πρόσφατες ἐρευνες», σ. 43.

89. Βλ. *Βυζαντινὰ* 10 (1980) 27 σημ. 47. Τὸν ἀδμοσιευτὸ γραπτὸ διάκοσμο τοῦ μνημείου μελετᾷ ὁ Π. Α. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ (βλ. *Ἀρχιτεκτονική*, σ. 20).

κοντά στο χωριό Χαλκιοπούλοι του Βάλτου⁹⁰. Στη μιὰ περίπτωση μπορεί νὰ υποθέσει κανείς πὼς κρύβεται τὸ ὄνομα κάποιου λόγιου «τοῦ κύκλου τοῦ Ἰωάννου Ἀποκαύκου» στὴν ἄλλη μεταφέρεται σὲ ἐπιγραμματικὴ μορφή ἕνα κείμενο ποὺ ἡ παράδοσή του φτάνει ὡς τὸν Μιχαήλ Ψελλό, ἀπόδειξη, ὅτι καὶ στὰ ταπεινὰ μοναχικὰ ἡσυχαστήρια ἔφτανε ὁ ἀπόηχος τῆς μεγάλης πνευματικῆς κληρονομιάς τοῦ Βυζαντίου.

Τὶς βυζαντινὲς παραδόσεις φαίνεται πὼς κρατοῦσαν οἱ μονὲς τοῦ Ἡπειρωτικοῦ χώρου καὶ πρὶν ἀπὸ τὴν ἐγκαθίδρυση στὴν περιοχὴ τοῦ κράτους τῆς Ἡπείρου. Τὸ παράδειγμα τῆς μονῆς τοῦ Ἁγίου Νικολάου τοῦ Κρεμαστοῦ ἐνισχύει τὴν ἄποψη. Ἡ μαρτυρία τοῦ κώδικα τῆς Ὁξφόρδης πιστοποιεῖ τὴν ὕπαρξη πνευματικῶν δραστηριοτήτων καὶ συμβάλλει στὸ ὄλο ζήτημα τῶν πολιτιστικῶν δραστηριοτήτων ποὺ συγκροτοῦν τὴν πνευματικὴ κίνηση τῆς περιοχῆς στὴν ἐποχὴ τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἡπείρου.

---

90. Λίγες πληροφορίες γιὰ τὸ μνημεῖο βλ. στὴν *Αἰτωλοακαρνανικὴ καὶ Ἐθρυτανικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία*, τόμ. Β', σ. 427 λ. Ἀνδρέας ὁ Ἐρημίτης. Τὴν ἄδεια γιὰ τὴ δημοσίευση τῆς ἐπιγραφῆς σὲ ξεχωριστὸ μελέτημα ὀφείλω στὴν εὐγενικὴ παραχώρηση τοῦ καθηγ. Π. Α. Βοκοτοπούλου, ὁ ὁποῖος πρόκειται νὰ δημοσιεύσει τὶς τοιχογραφίες τοῦ μνημείου· τοῦ ἐκφράζω καὶ ἀπὸ τὴ θέση αὐτὴ τὶς εὐχαριστίες μου.